Fra

Frederiksborg Amt

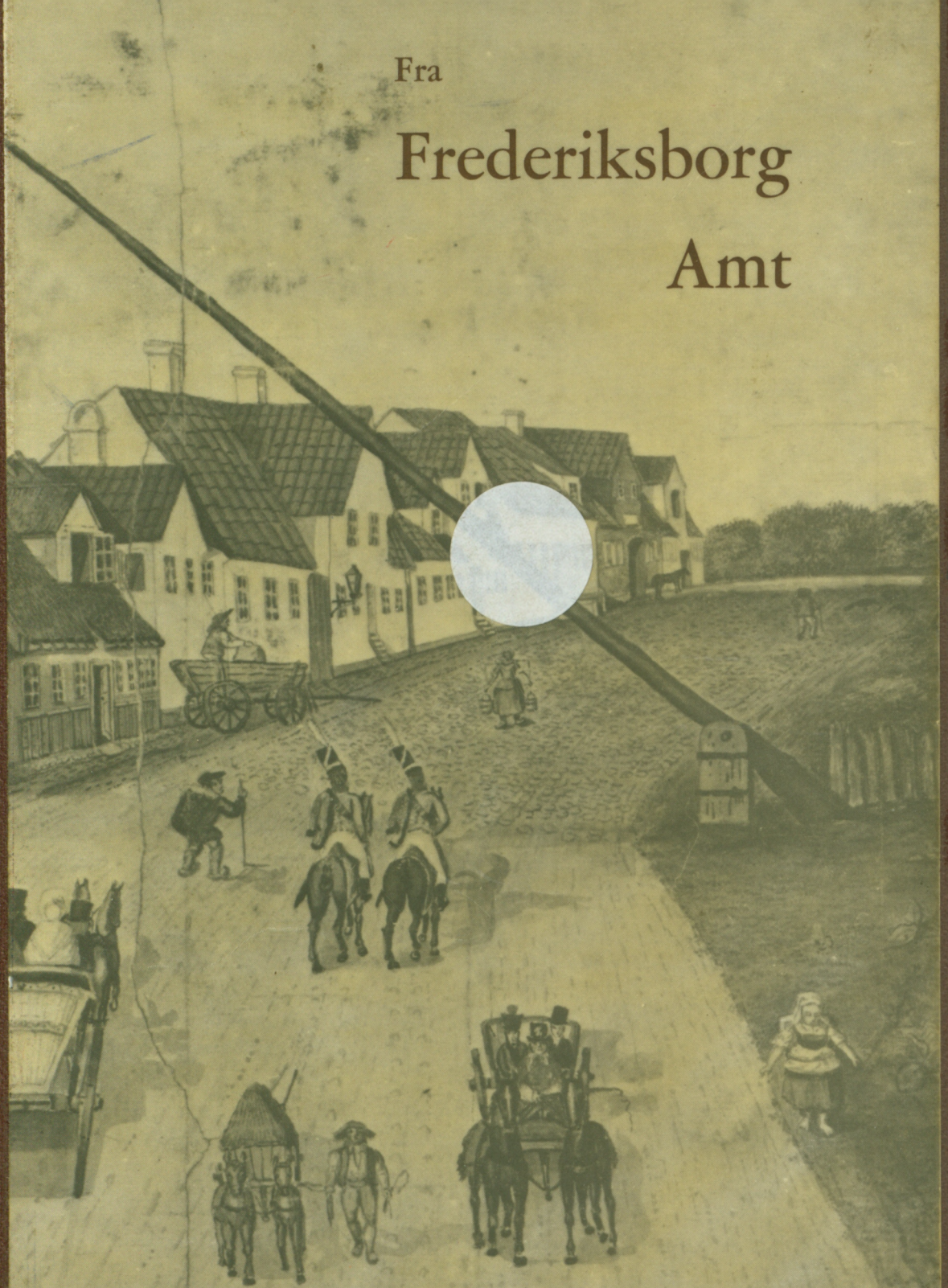

ÅRBOG 1975 FREDERIKSBORG AMTS HISTORISKE SAMFUND

FRA
FREDERIKSBORG AMT

Omslagsbilledet viser et nordsjællandsk købstadsmilieu. Det er fra første tredjedel af forrige århundrede, byen er Hørsholm eller Hirschholm, som den hed dengang, og vejen er Fredensborgvejen. Denne vej – fra København over Rudersdal og Hirschholm til Fredensborg – er den første af de store veje, som blev til i vejreformernes tid under Frederik V og Christian VII. Den blev anlagt i henhold til en kgl. resolution af 1764 og var færdig 11 år efter i 1775.

Frederiksborg Amts historiske Samfund har i 200-året for Fredensborgvejens færdiggørelse med det viste billede villet mindes det store vejanlæg og den epoke for de nordsjællandske veje, som da begyndte.

Billedet er en akvarel, 26 cm højt og 39 cm bredt. Kunstneren er amatør. Det har knebet lidt for ham at få skik på perspektivet, og proportionerne er heller ikke rigtig lykkedes, men alligevel er det et værdifuldt og interessant billede, fordi kunstneren med stor omhyggelighed har vist en mængde detailler af topografisk og kulturhistorisk betydning. Det er vejens sydlige indføring i byen, vi ser. Vejen går tæt forbi Hirschholm slotspark, men det ses ikke på omslagsbilledet, som er noget beskåret i højre side. På venstre side i billedet ses den række smukke, nu fredede huse, som flankerer vejen mod vest. Husene er opført i 1806 og følgende år, efter at en voldsom brand havde hærget området. Inde i byen var vejen brolagt, og endnu i begyndelsen af dette århundrede var brolægningen så knudret og toppet, at det føltes, som om »den rullede under ens ulykkelige støvlesåler«.

Meget iøjnefaldende er den store bom. Den blev rejst af hensyn til opkrævningen af bompenge, som de rejsende skulle betale som bidrag til vejens vedligeholdelse. Opkrævning af bompenge på alle de nye »hovedlandeveje« var hjemlet ved en forordning af 1786, men på Fredensborgvejen var den allerede ved et specielt reskript sat i gang i 1774 på de da færdige strækninger af vejen. Lige fra begyndelsen var systemet med opkrævning af bompenge upopulært og i virkeligheden også upraktisk, men alligevel blev det for Sjællands vedkommende først ophævet i 1854 – i Københavns amt endog først i 1915. Billedet, der er vist på omslaget, er det eneste kendte billede af en landevejsbom i Frederiksborg amt.

Sidst, men ikke mindst er billedet interessant, fordi det giver et levende indtryk af vejfærdslen. Fodgængere er vist: bønderkoner med åg over skulderen, bærende på spande og kurve, vandringsmænd med solide stokke og en barfodet fiskerkone med kurv på ryggen. Åbenbart har hun foretrukket at gå på grønsværen i vejsiden fremfor at trave på den hårde vejbane. Flere køretøjer er kommet med på billedet. Vognen til højre, med rødklædt kusk, som det ses på originalbilledet, er nok et af »Befordringsvæsenet«s køretøjer. Husarerne, som også ses, hører naturligt med til et Hørsholmbillede fra den tid, da en eskadron af husarregimentet i 1816 var blevet garnisoneret her.

Billedet tilhører Hørsholm Egns Museum, som fik det tilbudt, da museets årbog for 1975, som handler om Fredensborgvejens historie, var udkommet.

Torben Topsøe-Jensen

FRA

FREDERIKSBORG AMT

ÅRBOG 1975

FREDERIKSBORG AMTS HISTORISKE SAMFUND
HILLERØD
1976

Udgivet af Frederiksborg Amts historiske Samfund ved skriftudvalget: Henning Henningsen, Ole Jellingsø, H. Ring og Torben Topsøe-Jensen.
ISBN 87 87415 07 0
Sat med Garamond i Helsingør Maskinsætteri og trykt i C. Nordlundes Bogtrykkeri, Hillerød, v. Claus Bondesen. Klicheerne er udført i F. Hendriksens Eftf. Reproduktions Atelier, Kbh.

INDHOLD

Torben Topsøe-Jensen: Omslagsbilledet, tekst ..... side 2

Peter Bondesen: Johan Gottfried Winckler, Frederiksværks Kobberstikker ..... side 5

Peter Bondesen, f. 1946. Cand. mag. 1974 i historie og etnologi. Har tidligere publiceret »Nordsjællandsk Folkemuseum – En billedbog« (s. m. Nils Gustafsson) 1973 og »Gabriel Engels: David og Bathseba (1649) – En restaurering og overlevering« (s. m. A. Kethnath) i Meddelelser om Konservering 2, 1973.

Peter V. Christensen: Den lille Landbokommission og indførelsen af arvefæste på krongodset i Nordsjælland ..... side 27

Peter V. Christensen, f. 1948. Cand. mag. 1975 i historie og latin. Hans speciale er grundlaget for dette hans første offentliggjorte arbejde.

Klaus Eusebius Jacobsen: Strejftog i et gammelt hus' historie. Lappen nr. 1 ..... side 72

Klaus E. Jacobsen, f. 1947. Cand. mag. i historie og samfundsfag. Artiklen er hans første offentliggjorte arbejde.

Kenno Pedersen: Helsingør Patent Ophalings-Bedding ..... side 88

Kenno Pedersen, f. 1951. Stud. mag. i historie og arkæologi. Har tidligere skrevet »Industrier i Helsingør før det 20. århundrede« i årbog 1973 og om samme emne i »Folk og Minder fra Nordsjælland« 1975.

Foreningsmeddelelser side100

JOHAN GOTTFRIED WINCKLER FREDERIKSVÆRKS KOBBERSTIKKER

Peter Bondesen.

Opfattelsen af Frederiksværks historie i det 18. årh. har hidtil i eminent grad været præget af industrimagnaten J. F. Classens (1725–92) person. Interessen for værkets organisation, værkstedernes produktion, de sociale forhold og værkbyens bygningshistorie har hidtil været mindre, og systematiske undersøgelser af disse emner savnes endnu. Rettes opmærksomheden mod værkets kunstindustrielle produktion viser der sig en forbavsende mangel på sikker viden om det bevarede materiale. Forklaringen er vel, at genstandsmaterialet hidtil alene har været anvendt illustrerende. Større genstandsgrupper har endnu ikke været samlet og sammenholdt med det skriftlige kildemateriale i værkets arkiv.

Kobberstikkeriet på Frederiksværk har tidligere været behandlet under J. G. Wincklers navn i Weilbachs kunstnerleksikon ved H. D. Schepelern (1953). Den kortfattede redegørelse røber kendskab til en del af de bevarede stik, men der mangler sammenhæng mellem de enkelte arbejder ligesom forlæggene ikke har været eftersøgt. Artiklen er værdifuld, fordi der for første gang er samlet et biografisk stof om Wincklers person. En revision af Wincklers arbejder må som grundlag have en gennemgang af værkets arkiv, og de enkelte stik må undersøges m.h.t. forlæg og brug. Først da kan der skønnes over Wincklers kunstneriske profil og i videre forstand over værkstedets betydning for Frederiksværk som virksomhed.

Frederiksværk havde i det 18. årh. et internationalt præg. Udenlandske specialister var blevet indkaldt for at oparbejde en lokal våbenindustri. Forbindelsen mellem værkets ledende håndværkere og udenlandske centre for metalarbejde er veldokumenteret; især synes svenske håndværkstraditioner at have spillet en rolle. Flertallet af Classens mestre var udlændinge eller sønner af indkaldte, og denne gruppe udgjorde et øvre socialt lag. Den svenske Hornhaverfamilje sad på støbemesterstillingen fra 1756 til 1830; slægten var udgået fra det vigtige messingbrug i Skultuna[1]). Den storartede ciselør Andreas Dahlin (c. 1736–96) kom fra et lignende miljø i Stockholmstrakten[2]). Værkbyens grundplan og de anvendte bygningstyper fulgte fælleseuropæiske normer. I forhold til den omgivende, traditionsbundne bonde- og fiskerkultur var værket en koloni. Mestre og kontorbetjente havde en livsstil, som ganske afveg fra den lokale befolknings. Det koloniale præg blev understreget derved,

at de lokalt rekrutterede arbejdere blev hentet ind til lavtlønnede, ukvalificerede opgaver.

Værket var organiseret som et manufaktur med en arbejdsdeling, der byggede på håndværksprægede sædvaner. Kanoner og krudt var de vigtigste produkter. Broncekanonerne blev formet og støbt i »giethuset«, derefter afdrejet i »drejeværket« og udboret i »boreværket«. En smuk dekoration var en god støbnings værdige afslutning, og der blev opretholdt en høj standard m.h.t. ciselering- og gravørarbejde. Flere af drejerværkets ciselører udførte så gode arbejder, at de må inddrages, når dansk kunstindustri i det 18. årh. skal gøres op.

Der er bevaret c. 250 kanoner udført på Frederiksværk i Classens tid, og på grundlag af værkets interne regnskaber er det nu lykkedes at sammenstille adskillige af disse med håndværkernavne. Den ciselør, hvis arbejder er bedst overleveret, er Johan Gottfried Winckler. Der vides ikke meget om hans oprindelse udover, at hans sprog ved ankomsten var tysk. I en alder af c. 24 år dukker han uden varsel op i drejeværkets regnskaber d. 9.10.1758 som ciselørsvend[3]). Han havde da sin uddannelse bag sig, og i de følgende år udførte han en serie udmærkede kanondekorationer. Hovedværket var »ziratet« på kanonen »Prøven«. Denne kanon var støbt tidligt i 1759 og var med held blevet prøvet mod det gamle københavnske giethus' skyts i maj samme år. Kanonen blev siden opbevaret på værket som pant på en god støbningspraksis. Winckler udførte i september 1759 en dekoration på kanonens forstykke, som må betegnes som et hovedværk i produktionen på Frederiksværk[4]). Dekorationen består foruden af et skriftbånd med kanonens navn af et ordrigt digt til Frederik V's ære indrammet af en rokokofrise hvorover et lynildspyende løvehovede kommer til syne. Kanonens hoved er dekoreret med »kanonild« (fig. 1). Stykket er centralt, fordi det både er sikret ved regnskabsposter og signeret med Wincklers signatur, det indhuggede W. Med denne signatur som udgangspunkt kan en række Wincklerkanoner identificeres i våbensamlingerne i København, Oslo og Stockholm[5]). Signaturer på kanonerne blev alene brugt på værket 1759–62, men på grundlag af regnskaberne er det også senere muligt at sammenkæde navn og arbejde. I 1765 udførte Winckler en typisk og vellykket dekoration på et par morterer, hvoraf den ene er bevaret. Forlægget til dette arbejde findes i værkets tegningsarkiv, og det ses, hvordan rokokokartouchen er blevet spejlvendt ved ciseleringen (fig. 2 og 3)[6]). – Karakteristisk for Wincklers kanondekorationer er afhængigheden af rokokoens formsprog. Hans ciseleringer er velplaceret på emnerne, og i detaillen viser hans sikre skæring sig f. eks. i det enkelte bogstav; den velformede kursiv på »Prøven« er af en egen robust skønhed.

Fig. 1. Kanonen »Prøven« dekoreret af Winckler 1759. Kanonen bærer J. Wiedewelts buste af J. F. Classen ciseleret af Andreas Dahlin 1795. – Frederiksværk og omegns museum.

Manufakturet var præget af en vidtdreven specialisering, der også viste sig i forbindelse med kanonciseleringen. I 1760'erne var den islandske guldsmed Povl Kolbeen beskæftiget med at ciselere kanonhanke[7]). Andreas Dahlin bør fremhæves for ciseleringen af to bevarede buster, nemlig støbejernsbusten af arveprins Frederik fra 1785[8]) og bronceeksemplaret af J. Wiedewelts buste af J. F. Classen fra 1795 (fig. 1)[9]). Dahlins arbejder er i modsætning til Wincklers præget af nyklassicismens linjer. I drejeværket var der endvidere beskæftiget en række mindre markante håndværkere. Det er tankevækkende, at værket kunne tiltrække guldsmede fra de nordsjællandske købstæder netop til ciseleringsopgaver[10]).

Forudsætningen for kobberstikkeriets oprettelse var således en gruppe håndværkere med metaldekoration som speciale. Men også den økonomiske basis var tilstede. I perioden 1761–68 ejede kronen Frederiksværk, og i disse år blev der stillet rundelige beløb til rådighed for investeringer og eksperimenter. Bemærkelsesværdigt var den franske fajancemester Emanuel Devillers delvist mislykkede forsøg på at få en produktion af ovne og figurer igang. Også et agatsliberi og et bøssemageri blev standset på forsøgsstadiet[11]).

Kobberstikkeriet var indrettet i den bygning, der på bykortet fra 1767 (kat. nr. 4) har nr. 71. Ca. 1771 blev det flyttet til nr. 19 (i Strandgade), hvor også Wincklers bolig var. Værkstedets tunge redskaber blev opsat i foråret 1765. Trykpressen, en presse til papirets udglatning, tegne-, slibe- og varmebordet, – de to sidste borde blev benyttet ved henholdsvis afpudsning af kobberpladen og til opvarmning af pladen før trykningen, – blev bygget af værkets snedker. Specialværktøj bl. a. proportionalcirklen, hvormed motivers format kunne sættes op efter forlæg, gravørnålene og glaskuglen til at samle lyset i blev indkøbt i København. Da værkstedet stod klart i juni 1765, bestilte Winckler bl. a. 2 pd. »kobbertrykfarve« hos kobberstikker Haas i hovedstaden, og arbejdet kunne begynde[12]).

De tre tidligst bevarede stik er kort over værkbyen og dens omgivelser. I 1764 havde Frederiksværk fået tillagt Torup, Melby, Vinderød og Kregme sogne som frit gods, og det nye territorium skulle åbenbart sammenføjes med værket i en kartografering. Serien bygger på kartografen O. C. Wessels (1744–94) forlæg; hans navn findes på kat. nr. 1 og 4. Wessel var 1765 igang med at opmåle Nordsjælland for Videnskabernes Selskab til det landsdækkende kortprojekt. Hans kort »Den Nord-Østlige Fierdedel af Siælland« fra 1768 var det andet blad i selskabets projekt, og ligheden mellem dette kort og kat. nr. 3 er slående. Frederiksværkserien kan opfattes som et forarbejde til 1768-bladet[13]). Wessel fik efter sin berejsning af Frederiksværk gods i 1765 udbetalt 250 rdl. for sin ulejlighed[14]).

Fig. 2. Frederik V's kronede monogram på morter fra 1764 udført af Winckler 1765. – Tøjhusmuseet.

Fig. 3. Skitse til dekoration på morter fra 1764. Usigneret. Frederiksværks tegningsarkiv. – Tøjhusmuseet.

Forlægget til kat. nr. 4 (fig. 5) er bevaret, og det er her muligt at skønne over Wincklers selvstændighed. Stikket afviger fra Wessels kort derved, at der øverst t. v. er indføjet en gengivelse af giethuset, værkets vigtigste bygning. Winckler har kunnet støtte sig til en bygningstegning meget lig et usigneret projekt, der blev udført 1763 af værkets tømrermester Jacob Horn. Denne tegning er fremdraget af Charles Christensen og af ham tilskrevet arkitekten L. de Thurah[15]). Kortets vignet er også forandret i forhold til forlægget. Kanonerne er blevet omtegnet til skyts af »Carl af Hessens system«; dette system var netop i 1766 sat i produktion på værket. Bag vignetten er der tilføjet to personer med moderne landbrugsredskaber. Skikkelserne er hentet fra en planche i den franske filosof D. Diderots »store« encyklopædi, der var udkommet i 1762. Planchen illustrerer engelsk landbrugsmetoder, og Winckler har kunnet bruge gengivelsen af kvinden, der betjener »abbed Soumeilles radsåmaskine«, og en mand, der pløjer med »Jethro Tulls jernplov«. Ingen af disse redskaber var i brug på værket, og kopieringen kan alene have haft propagandaeffekt. Byplanen er i sin karakter et projekt, der aldrig blev realiseret. Det stort tænkte anlæg blev bremset af pengemangel, og det forekommer næsten patetisk, at kortet blev brugt som forlæg for en kortrulle på J. Wiedewelts gravmæle over J. F. Classen i Vinderød kirke.

Kat. nr. 4 har numre, der henviser til stikket nr. 8. Denne fortegnelse over værkets bygninger beskriver tilstanden c. 1772. Kat. nr. 9 er et skema med plads til tal vedrørende produktionens størrelse, arbejdsstyrkens omfang o. lign. Kat. nr. 3, 4, 8 og 9 er en helhed m.h.t. format og funktion. Kortene er ofte kolorerede med røde og grønne farver. Serien forekommer ofte sammenklæbet sat op på et lærred. På Frederiksværk museum findes eksemplarer, der har bevaret de oprindelige stokke til oprulning. Kortbilleder og tekst gengiver værket fra sin mest »samfundsnyttige« og ordnede side. Der er allerede fremhævet et eksempel på billedmæssig manipulation og i det hele må seriens oplysninger tages med forbehold. I dag ville man kalde serien for en »kommerciel tryksag«, og som sådan er den et af de tidligst kendte herhjemme. – At stikkene i samtiden blev anvendt efter sin hensigt ses f. eks. derved, at topografen N. Jonge i sin Danmarksbeskrivelse fra 1777 næsten ordret gengav årets »efterretninger« i artiklen om Frederiksværk.

Serien blev afsluttet med det store Frederiksværkprospekt, som Winckler stak 1777–83 efter forlæg af den sønderjyske maler C. A. Lorentzen. I en foreløbig kvittering 17.8.1773 betegner kunstneren sig som »tegner ved Frederiksværk«. Fuld afregning fik han 6.11.1773 på en fordring, der lød på »et prospekt af Frederiksværk 30 Rdl. og et prospekt af en skov 10 Rdl.« Begge tegninger er bevaret med signatur og datering[16]).

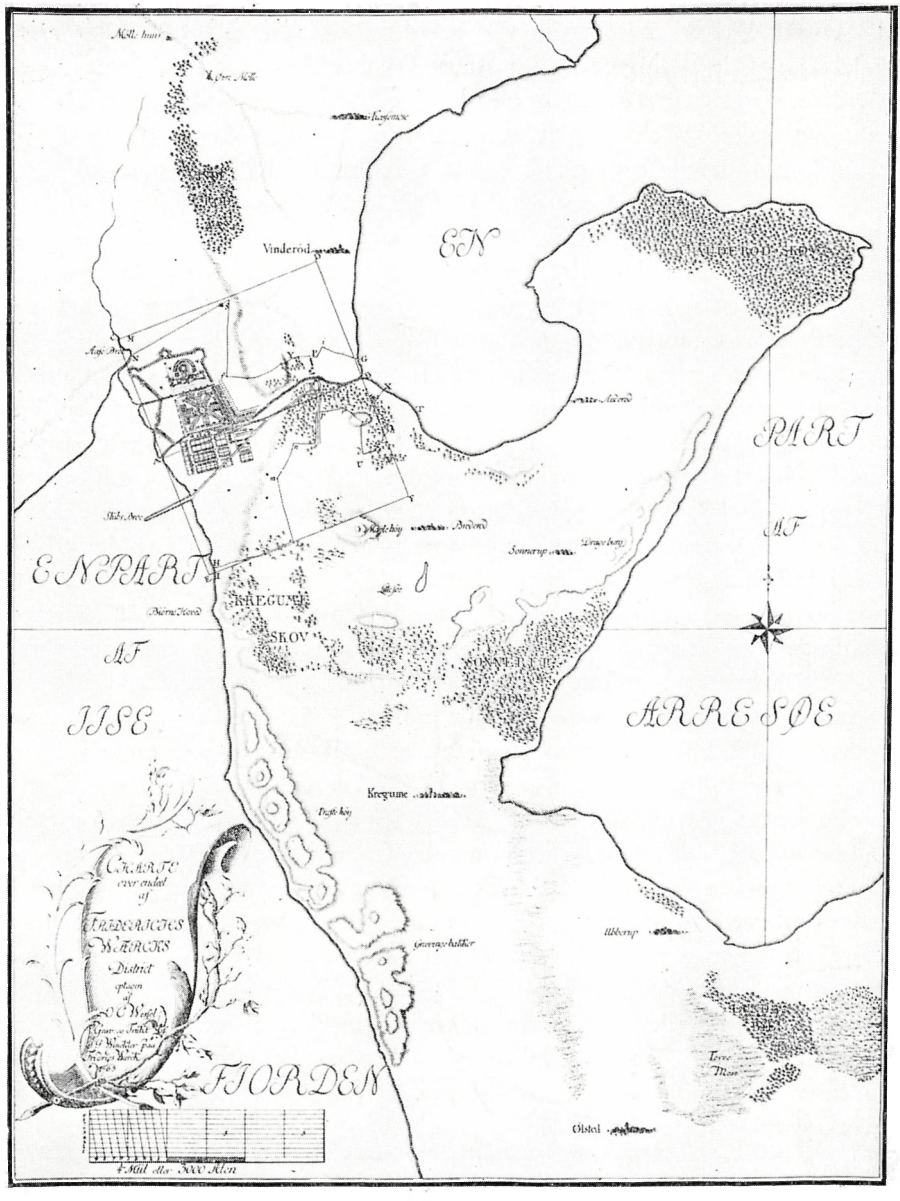

Fig. 4. Kort over Frederiksværk og omegn 1765.

C. A. Lorentzens besøg på værket repræsenterer utvivlsomt en bestilling fra Classen. Valget af kunstner var bevidst; Lorentzen var i 1770'ernes begyndelse en af de »kommende« kunstnere i København med bestillingsarbejder ved hoffet og i det betydende borgerskab[17]). Valg af sujet var givet og på international baggrund ikke usædvanligt. Netop i anden halvdel af det 18. årh. blev det »industrielle prospekt« dyrket i England og Sverige med kunstnere som Joseph Wright of Derby og Pehr Hilleström som de mest fremragende repræsentanter. Reproduktioner af disse prospekter, der havde deres materielle baggrund i det industrielle gennembrud, var kendt også i Danmark. De må have virket som en emnemæssig impuls til Frederiksværkprospektet, som ellers står alene i samtidig dansk kunst[18]).

Værkbyen er set fra Classens bakke (fig. 6). Lorentzen har samlet værket i et stramt perspektivisk system med gennemført brug af forkortelser. Forgrundens landlige staffage peger i retning af ældre nederlandsk landskabsmaleri, som altid var en af hans inspirationskilder[19]). Wincklers stik afviger på flere områder fra forlægget. Foroven er der tilføjet en »flagrende« kortrulle med gengivelse af prøvekommissionens arbejde. Desuden er der tilføjet enkelte bygninger, som var opført siden 1773. Prøvekommissionen er efter alt at dømme også udført efter Lorentzens udkast; en notits i 1783 angiver, at maleren på Classens ordre blev kaldt til værket »for at gøre noget færdigt«[20]). Motivet er direkte overført fra J.-P. Le Bas' stik fra 1760 efter J. Vernets maleri af havnen i Toulon udført 1755 (fig. 7 og 8). Det kan ikke være tilfældigt, at Lorentzen netop greb til dette stik. Antagelig hører det til i den samling, som kunstneren i 1782 hentede hjem fra Paris. Det er fornylig blevet vist af H. D. Schepelern, at mange af de stik, som blev solgt ved Lorentzens dødsboauktion, stammede fra opholdet i Paris. Endnu ved malerens død var der et Le Bas stik efter Vernet i hans samling[21]). Endelig må det understreges, at Classen rent økonomisk støttede Lorentzen på udenlandsrejsen, og man kunne tro, at den fornemme tilføjelse på stikket var en »kvittering« herfor[22]).

Prospektet blev siden brugt som forlæg for en dekoration på en porcelainsbakke fra Den kgl. Porcelainsfabrik vistnok i begyndelsen af 1790'erne (fig. 6). Den er tilskrevet maleren Elias Meyer og hører til et stel med motiver fra Frederiksværk[23]).

Til internt brug udførte Winckler 1778–79 to plader med fæstebreve for godsets bønder og husmænd (kat. 17 og 18, fig. 9). Fæstebrevene var bestemt for den lokale befolkning, og de blev, som de eneste arbejder af Winckler, stukket med gotisk skrift. De mindre stik kat. nr. 2, 5 og 19 illustrerer, at værkstedet i nogen grad fungerede som et »virksomhedstrykkeri«.

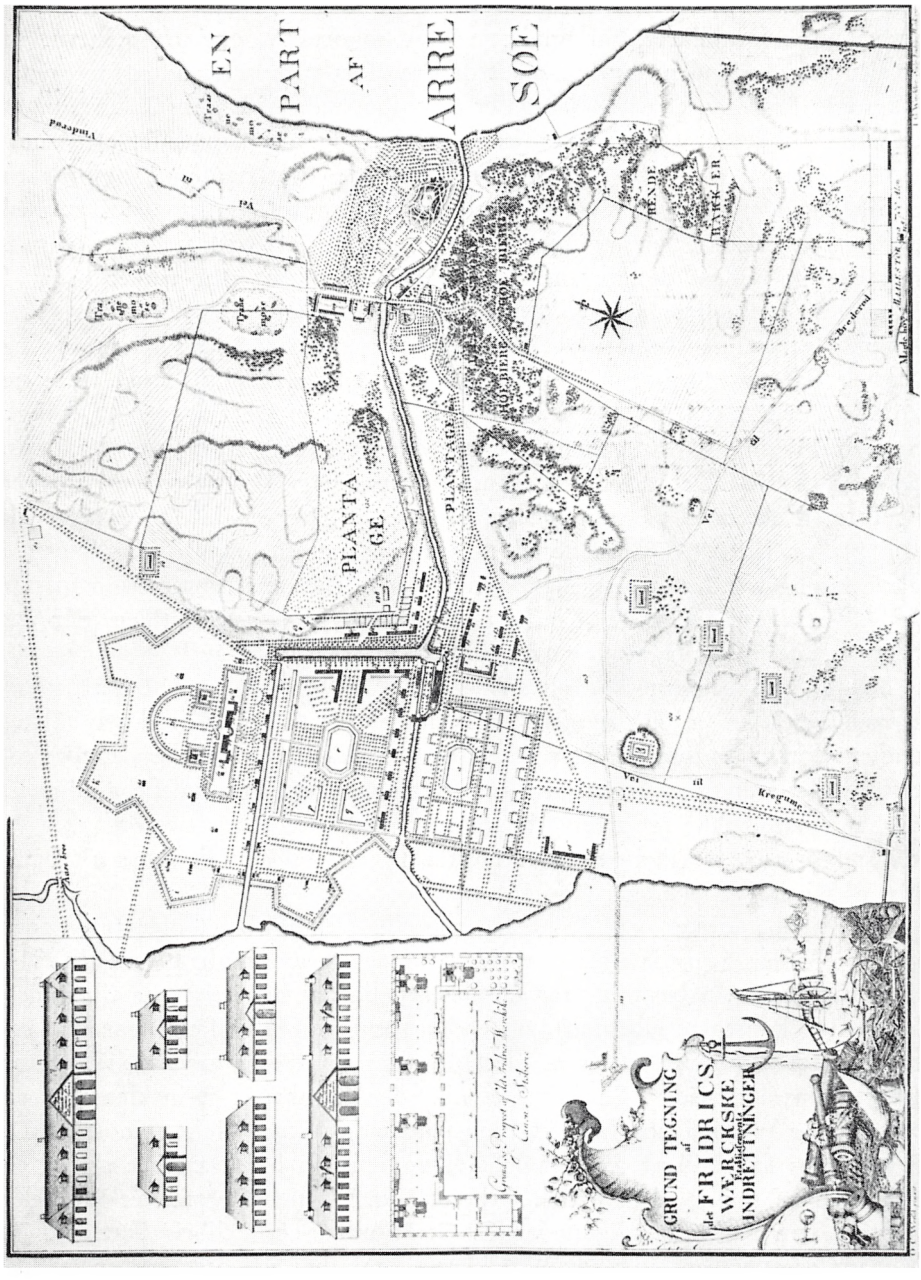

Fig. 5. Kort over Frederiksværk 1767.

Mens de hidtil nævnte stik enten har tjent som propagandamateriale eller som interne formularer, har brødrene Lous' søkort, bygningsprospekterne og et aktiebrev en anden karakter, idet de er udført til kunder uden for Frederiksværk. Lous' kort fra 1770'erne er de tidligste danske søkort, der både er opmålt, stukket og udgivet herhjemme. Hidtil havde man sejlet efter hollandske søkort, men den stigende skibsfart i de »florissante« år, gjorde en dansk kortudgivelse påkrævet. Kommercekollegiet støttede foretagendet med privilegium, og kortene er udtryk for et stykke praktisk erhvervspolitik. Kortenes stil følger de tre landkort. Teksten er udført med sikker brug af Wincklers sædvanlige kursiv, mens kortbilledet efter stikkenes natur forekommer ferske og skematiske. Kun vignetterne har dekorativ virkning og specielt kat. nr. 11 har en overdådig udsmykning. Trykpladerne til dette kort er bevaret som de eneste af Wincklers plader. De findes på Det kgl. Søkortarkiv, som overtog udgivelsen af danske søkort efter brødrene Lous. Aktiebrevet for Det østersøisk-guinesiske Handelsselskab (kat. nr. 20) er ligeledes et eksempel på virkningerne af den florissante handel. Selskabet fik ved plakat af 10.4.1782 monopol på Guineahandelen, og ved den følgende aktietegning var der et formeligt »run« på handelens direktører. Man forstår J. D. Vetts iver for at få Wincklers aktiebreve afleveret til tiden, når det berettes, at der blev tegnet for 1,5 mio. Rdl. aktier på to dage[24]).

Bygningsprospekterne kat. nr. 14 og 22–28 er Wincklers svageste arbejder. Korselitzestikket er udført efter ombygningen af Classens gård på Falster under arkitekt og tømrermester A. Kirkerups ledelse. Gengivelsen er tørt registrerende; Winckler havde sin force i perspektivløse overfladebehandlinger, og han forstod ikke ret at give bygninger dybde ved en gennemført skraveringsteknik. Noget lignende kan iagttages ved reproduktionerne af Peter Meyns Kirurgisk Akademi (fig. 10).

Som kobberstikker var Winckler reproducerende; hans opgave var at gengive forlæg, tegnede eller skrevne, så nøjagtigt som muligt. I de tilfælde, hvor forlæggene er bevaret, fremgår det tydeligt, at han selv i detailler blev henvist til kunstnere eller kartografers fortegning. I to tilfælde var det aktuelle franske forlæg, der blev fulgt, et vidnesbyrd om modtagelighed for internationale nyheder. En karakteristik, der fremhæver Winckler som en selvstændig ånd, må dog falde. Denne vurdering prægede ikke mindst H. D. Schepelerns fremstilling fra 1953. Selvstændigheden indskrænkede sig til en tilpasning af forlæg til de lokale forhold. Kun i ét tilfælde angiver Winckler sig selv som tegner nemlig under C. G. Haxthausens exlibris (kat. nr. 7). Motivet er et våbenskjold, og Wincklers indsats har vel bestået i en let bearbejdelse af et heraldisk forlæg. Hans stik er præget af en hånd, der var øvet ved den grovere kanonciselering. Bedst er han i gengivelsen af motiver, som han kender fra sit arbejde i drejeværket. De veludførte bogstaver, »flag-

Fig. 6. Bakke efter Wincklers Frederiksværkprospekt tilskrevet Elias Meyer. – Smithsonian Inst.

rende bånd« og velproportionerede flader hører til hans karakteristik. Hans stilfornemmelse var præget af rokokoens former.

Foruden arbejdet i drejeværk og kobberstikkeri passede Winckler værkets malerværksted. Første gang han nævnes i den forbindelse var ved opmalingen af nummerskilte til godsets fæstegårde 1765. Som anført havde værket året før fået overdraget de fire nærmeste sogne, og nummereringen af gårdene er et typisk eksempel på Classens vilje til at bringe orden omkring sig[25]). Da Korselitzes interiører i 1777 skulle dekoreres efter ombygningen, udførte han en serie skabeloner til de endnu bevarede navne til de ni muser, som Wiedewelt havde modelleret, og som stukkatøren C. U. Jennerich satte op[26]). Da Arresødal nogle år senere blev opført, var Winckler med både ude og inde. Han kopierede forlæg for den stenhugger, der skulle arbejde med sandstensornamenterne, og han udførte dekorationer i flere af bygningens kabinetter[27]). I 1786 skrev han egenhændigt til Classen om en påbegyndt dekoration af »en blikskærm efter det ordenerede kobberstykke«. Lystgårdens kaminskærme var således med motiv efter ejerens ønske[28]). I jernstøberiet kopierede Winckler forlæg »efter bøger« i forbindelse med modelsnedkernes skæring af forme til kakkelovne[29]). Wincklers indsats som maler var i fuld overensstemmelse med arbejderne som kobberstikker. Skrifttegning og reproduktion var hans område.

Der kendes kun enkelte tegninger fra Wincklers hånd. En tørt kopieret konstruktionstegning af en kanonlavet fra 1766 er signeret med hans navn[30]). Et par bygningsprospekter fra 1786, der er tegnet på randen af et kort, må efter stilen at dømme være udført af ham[31]). – Som gravør udførte han dekorationer på sølvarbejder og finere værktøjer, men ingen af de stykker, der nævnes i regnskaberne, kendes idag. – Endelig forstod han at stikke signeter. Allerede i 1759 blev han noteret for et signet til Classen, og der kan ikke være tvivl om, at Wincklers personlige signet, der findes på Frederiksværk museum, er udført af ham selv (fig. 11)[32]).

Wincklers person er kun lidt kendt selvom spredte notitser i indberetninger, regnskaber og lønningsbøger kan give nogle antydninger. Han var fast knyttet til værket fra 1758 til sin død i 1791. Hans tyske oprindelse viser sig tydeligt i de tidligst kendte breve fra hans hånd. De stammer fra 1764 og er rapporter over arbejdet i drejeværk og malerværksted[33]). I 1765 nævnes han som mester uden dog at have ledet et større værksted. I drejeværket, hvor ciseleringen blev udført, var det Hans Rasmussen Drejer og senere dennes sønner, der sad som mestre. Titlen angår derfor alene det lille kobberstikkeri, hvor Winckler vistnok især i de stille perioder sammen med en lærling tegnede, stak og trykkede. Efter 1765 forandrede hans arbejdsområde sig dog, og han var herefter især beskæftiget med kopiering af forlæg til kanondekorationer og efter sine skabeloner at overføre motivernes omrids til em-

Fig. 7. Udsnit af den kgl. prøvekommissions arbejde. Motivet er en tilføjelse fra 1783 til C. A. Lorentzens Frederiksværkprospekt efter J. Vernet. – Nationalmuseet.

Fig. 8. Udsnit af figurstaffagen på J.-P. Le Bas stik fra 1760 efter den franske marinemaler J. Vernets billede »Havnen i Toulon« 1755. Maleriet var udført efter den franske konges bestilling og indgår i en suite med motiver fra landets orlogshavne. – Kobberstiksamlingen.

nerne. Han havde visse indtægter som tegnelærer, fordi vordende mestre og mestersvende blev oplært i »teknisk tegning« hos ham[34]). Når Winckler ikke nåede helt til tops i det lille samfund, kan det skyldes private forhold. Det stramt organiserede liv på værket med bolig og værksted i samme hus, med den lille kreds af mestre og kontorbetjente som omgangsfæller og efter 1773 et lønsystem, der tillod lønnen udbetalt i naturalier i stedet for kontanter, var en for stor fristelse for ham[35]). I de år, hvor der er bevaret lønningslister med angivelser af gæld, tegner Winckler sig som en af de få for en konstant voksende gældsbyrde; tilsyneladende kan gældsposten henføres til et forholdsvis stort forbrug af de våde varer[36]). Han blev 1761 gift med Ane Marie Hansdatter (c. 1729–1810), datter af den nærmeste overordnede på værket, drejemester Hans Rasmussen. Giftermålet blev påskønnet af værkledelsen: Den traditionelle brudegave var stor, hele 4 Rdl. Den rundelige sum kan have forbindelse med, at parret ventede familieforøgelse allerede 2 mdr. efter bryllupsdagen[37]). Der var otte børn i ægteskabet, hvoraf dog flere døde som små. Den ældste søn Johan Frederik (1765–1815) – et af værkets mange drengebørn, der blev opkaldt efter J. F. Classen – blev oplært af faderen, og han efterfulgte denne som maler og ciselør efter Classens løfte[38]).

Indberetningerne fra Frederiksværk og de interne regnskaber nævner omstændighederne omkring Wincklers død. De rigelige gaver kunne tyde på, at hans økonomi ikke havde bedret sig meget siden de omtalte gældslister. Værkets inspektør Peter Falster kunne 21.8.1791 meddele, at »den gamle hr. Winckler i aftes døde af stikflod (d. e. opkast efter apoplektisk tilfælde). Han var frisk kl. 6, da han selv går hjem fra gården, og kl. 7½ døde han. Familjens jammerklage er ikke standset«[39]). Inspektøren forespurgte, hvordan begravelsen skulle foregå, og indførslerne i proviantmagasinets regnskaber viser, at Classen har svaret nådigt. Foruden udgifter til ligklæde, kirkejord, præst og degn påtog værket sig at skænke de efterladte 8 pd. smør, 4 pd. kaffebønner, 9 pd. ost, 4 pd. melis, 1 td. øl, 12 potter brændevin og 24 flasker vin. Følget skulle ikke lide nød. Kisten blev efter skik og brug skænket af værket. At den var »anstrøgen af Frederik Winckler«, den afdødes søn og efterfølger, afrunder Frederiksværks farvel til sin kobberstikker[40]).

Med Wincklers død ophørte kobberstikkeriet på værket. Endnu i 1794 henlå en række af hans plader i værkstedet, men herefter tier kilderne[41]). I kronologisk rækkefølge er der i det følgende samlet oplysninger om samtlige kendte stik. Det turde heraf fremgå, at Winckler nok væsentligst var værkets kobberstikker, men at han tillige udførte en del stik af mere almen betydning. I alle tilfælde bragte han ved sine stik Frederiksværks navn ud til det læsende borgerskab, og det har set med J. F. Classens øjne nok været det væsentlige.

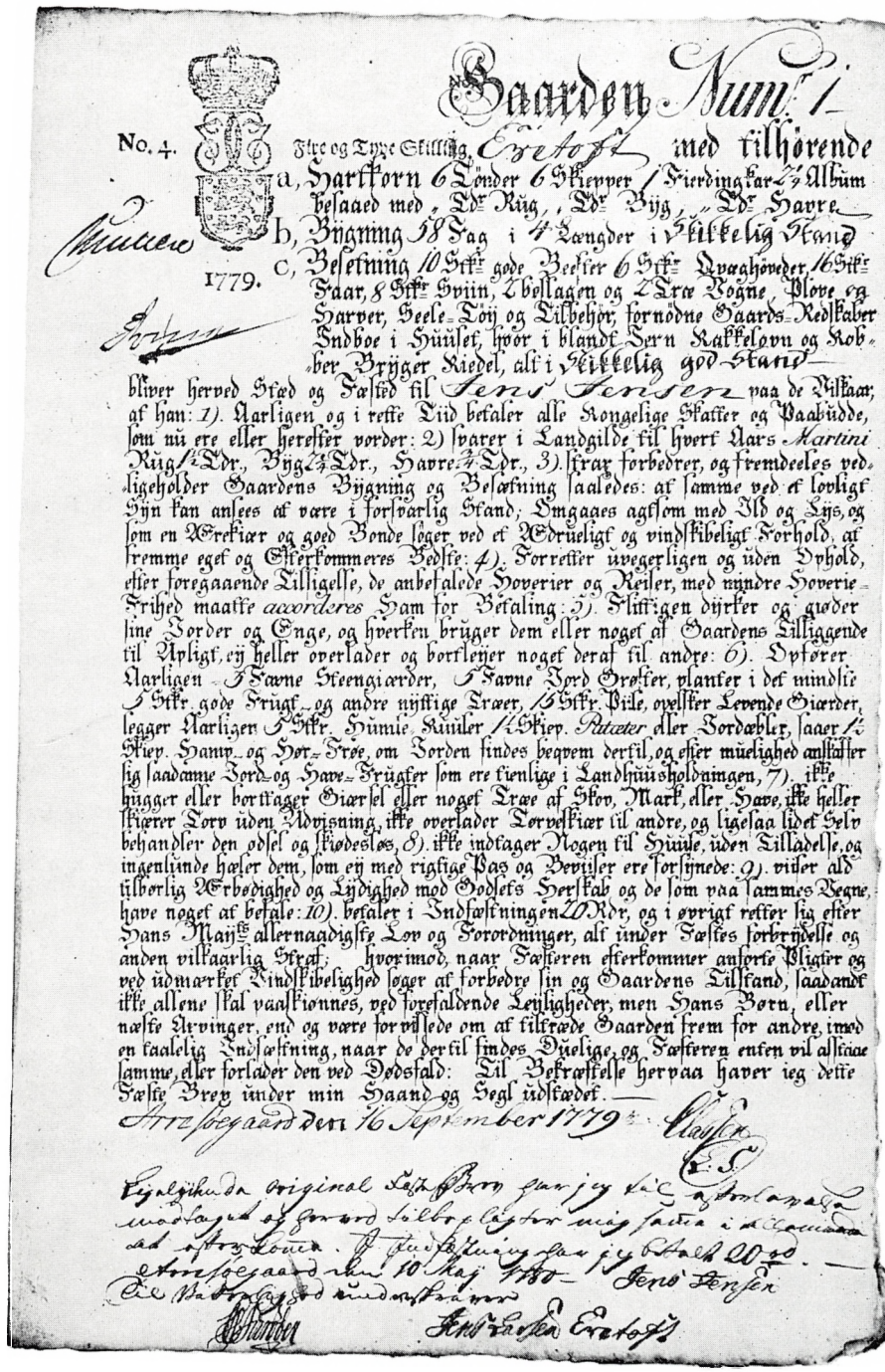

Fig. 9. Fæstebrev for bønder 1778. Landsarkivet.

Hvor intet andet er nævnt, findes arkivalierne i Landsarkivet for Sjælland (LAS) i Det Classenske Fideikommis Arkiv, RA betegner Rigsarkivet, Fv. Frederiksværk – Alle citater er moderniseret.

[1] Hornhaver (1972) om slægten. Erixon (1943) om Skultuna. Endnu 1753 skrev H. Hornhaver sig Hornafwer (Kbh. gørtlerlaugs laugsbog 20.7.1753, Kbh. Stadsarkiv).

[2] Dahlins skifte 9.1.1797 (Skiftedok. 1795–1807, Halsnæs og Fv.birk, LAS).

[3] Arb.journaler for drejeværket 1758, 4.7.–11.12.

[4] Eriksen (1956), s. 28 f. Arb.journaler for drejeværket 1759, 3.9.–22.9.

[5] Følgende kanoner fra 1759–62 er signeret med Wincklers »W«: Tøjhusmuseet, København: A 370, 371, u.inv.nr. (bærer Classens buste). Hærmuseet, Oslo: 3110, 3131, 14591, 14595. Armemuseet, Stockholm: 254–258, 264.

[6] Tøjhusmuseet A 435. Der støbtes 2 morterer: På nr. 1 forskar Winckler »våbnet« 15.3. 1765 og på nr. 2 10.–13.1765 (Drejeværkets journal d.å.). – Forlæg i Frederiksværks tegningsarkiv, mappe 13 (Tøjhusmuseet).

[7] Kolbeen mester i Fr.sund c. 1762 og c. 1775 jvf. Bøje (1954), s. 180. På Fv. 1764–74 jvf. Kassebøger d. å. – Elefanthanke af K. på 12 p., 5/6-kanon støbt 1.3.1766, riflingsnr. 9 (Kronborg) (Drejeværkets journal 1766, 25.–26.4.).

[8] Flobergs buste på Frederiksborgmuseet (A 4478) jvf. Det Nationalhistoriske Museum (1953), s. 200 f. Stykket hørte sammen med en buste af kronprinsen (nu tabt). De blev støbt og ciseleret nov. og dec. 1785 jvf. Falsters rapporter.

[9] Wiedewelts buste i skiftet, note 2.

[10] Helsingørmesteren J. Broberg på Fv. 1762–64 jvf. Kassebøger d.å. og Bøje (1954) s. 190.

[11] E. Devillers nævnes som leder af Classens ovnfabrik i Kbh., »Østerbrofabrikken«, foråret 1764, da han på Classens vegne modtager modeller m.v. (Kassebilag fra Kbh.). Efteråret 1764 flyttes han til Fv. for at oprette værksted til produktion af ovne spc. til de nyopførte beboelseshuse (Kassebøger 1764–65). – Øvrige forsøg se Falster (1858), s. 29f, 52.

[12] Falster (1858), s. 53, Christensen (1926), s. 28, 38. Værktøj: Drejeværkets journal maj-juni 1765. Farve: Lunds rapport 28.6.1765. Inventarium 1765 (Fv.arkiv, RA).

[13] Lomholt (1964), s. 24, 27f.

[14] Kassebog 1765, 31.12.

[15] Christensen (1953), s. 129. – Tegningen på Nationalmuseet hører til en serie bilag fra et illustreret bygningsinventarium på 3 bind 1761–63.
Kun bd. 3 er bevaret dateret (Fv.arkiv, RA). Et fuldstændigt manuskript dog kun med henvisninger til tegningerne findes under udaterede inventarier i Det Classenske Fideikommis arkiv. Horn som tegner jvf. Kassebog 1763, 31.7.–7.8.

[16] Kvitteringer i kassebilag fra Kbh. 1773. Tegningerne i Fv.arkiv, RA.

[17] Schepelern (1971), s. 9, 17f.

[18] Klingender (1972), s. 37–56.

[19] Schepelern (1971), s. 15.

[20] Jørgensens rapport 24.8.1783.

[21] Schepelern (1974), s. 114. Jeg skylder museumsinspektør P. Dedenroth-Skov tak for henvisning til Vernets maleri af havnen i Toulon.

[22] Paludan-Müller (1923), s. 142 jvf. bilag nr. 159 fra Kbh. 1781.

[23] Fadet i Smithsonian Inst., Det øvrige stel i privateje i USA. Se endv. Grandjean (1964) s. 203f.

[24] Nørregaard (1966), s. 225f.

[25] Drejeværkets journal 1765, 10.7.

[26] Smiths rapporter fra Korselitze, 20.7.1777.

[27] Div. sager vedr. godset 1776–92.

[28] Som note 27, 8.1.1786.

[29] Kassebog 1783, 9.–16.11.

[30] Frederiksværks tegningsarkiv, mappe 1, nr. 115 (Tøjhusmuseet).

[31] Landsarkivets kortsamling nr. 4421.

[32] Kassebog 1759, 12.9.; Gribsø (u.å.), s. 15.

[33] Indlagt i Drejeværkets journaler 1764.
[34] Christensen (1926), s. 28. Oplæring af drengene skete på egen bekostning i tegneskolen jvf. Div.regnskaber fra Fv., 1774, 25.–31.12 og journal nr. 158/1793.
[35] Naturalieløn indført af Classen se Olsens rapport 17.11.1773.
[36] Restancelister bevaret 1777–79 blandt de sædvanlige lønningslister. Samtlige dåbsvidner ved dåbshandlingerne 1761–82 var ansatte ved værket, Kirkebog for Vinderød Sogn, LAS.
[37] Kassebog 1761, 22.2.
[38] Journal nr. 62/1792.
[39] Falsters rapport 21.8.1791.
[40] Div. sager fra Fv., 1784–94, 21.–28.8.1791. – Kisten jvf. Kassebog 1791, 21.8.
[41] Inventarium 1.1.1794. (Fv.arkiv, RA).

ANVENDT LITTERATUR:

Bøje, C.: Danske guld- og sølvsmedemærker før 1870, 1954.
Christensen, C.: Frederiksværk, 1926.
Christensen, Cl.: Kunst og Industri i J. F. Classens Frederiksværk. Dansk Kunsthaandværk XXVI, 1953.
Christensen, V. P.: Aarbog for Bogvenner, VI, 1918.
Eriksen, E.: Frederiksværk, 1956.
Erixon, S.: Mässing, 1943.
Falster, P.: Nogle Fortællinger betræffende det Frederiksværkske Etablissement . . . , 1858.
Gillespie, C. C.: A Diderot Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry, 2. ed., New York 1959.
Grandjean, B.: Kgl. dansk Porcelain, 1964.
Gribsø, E.: Frederiksværk og omegns museum, u.å.
Hassø, A. G.: Danske Exlibris, 1942.
Hornhaver, J. V. H. I.: Familjen Hornhaver i Frederiksværk 1756–1830, 1972 (stencil).
Jonge, N.: Kongeriget Danmarks chorographiske Beskrivelse, 1777.
Kejlbo, I.: Historisk kartografi, 2. udg. 1972.
Klingender, F. D.: Art and the Industrial Revolution, 2. ed. London 1972.
Koch-Olsen, I.: Danmarks Kulturhistorie. Tiden efter 1600, 1968.
Krohn, F. C.: Samlinger til en beskrivende Fortegnelse i danske Kobberstik, 1889.
Landsarkivets kortsamling, 1973 (stencil).
Lomholt, A.: Landmåling og fremstilling af kort under bestyrelse af Det kgl. danske Videnskabernes Selskab 1761–1842, 1964.
Lorentzen, V.: Peter Meyn, 1939.
Meyn, P.: Academia Chirurgorum Regia, ca. 1787.
Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1953.
Nørregaard, G.: Guldkysten, Vore gamle Tropekolonier, bd. 8, 2. udg., 1966.
Paludan-Müller, A.: J. F. Classen m.m., 1922.
Samme: J. F. Classen, 1923.
Ravn, H.: Det kgl. Søkort-Arkiv, 1934.
Schepelern, H. D.: J. G. Winckler. Weilbachs kunstnerleksikon, III, 1953.
Samme: C. A. Lorentzen. Udstilling i 225-året for malerens fødsel, 1971.
Samme: Der Maler C. A. Lorentzen in Paris 1780–82, Nordelbingen, bd. 43, 1974.
Søkaart-Archivets Antike Kaartsamling, 1895.

KATALOG.

Forkortelser: 1794: Pladens motiv og vægt nævnt i inventarium over værket 1.1.1794, Fv.arkiv, RA. HDS: Stikket nævnt af H. D. Schepelern (1953). ÷: Stikket kun kendt arkivalsk. Når ikke andet er anført findes arkivalierne i Det Classenske Fideikommis arkiv, LAS.

1. Charte over endeel af Friderichs Wærcks District optagen af O C Wessel Grav: og Trükt af J:G:Winckler paa Fridrics Wærck 1765.
(44x33,5) – Fig. 4

Udførelse: Drejeværkets journal 1765, 2.9–15.11. 1794: Frederiksværks distrikt, $6^3/_4$ p.
Kort over Fv. med Kregme, Vinderød, dele af Melby og Ll. Lyngby sogne. Målt af O. C. Wessel, der 1764–68 opmålte Frb. og Kbh. amter for Videnskabernes selskab. Rokokovignet.
Litt.: Lomholt (1964), s. 24, 27 f.

2. Tabel til støbemester Henrik Hornhaver, 1766 (÷)
Udførelse: Drejeværkets journal 1766, 13.7.
H. Hornhaver var fra 1756 til sin død 1774 støbemester ved Fv.

3. Charte over det Fridrichswærckske District. Stukket paa Fridrics Wærck af I. G. Winckler. MDCCLXVI.
(42x52,5)
Udførelse: Drejeværkets journal 1766, 28.9; samme 1767, 11.1. 1794: Frederiksværk gods og etablissement, $9^1/_2$ p.
Kort over Fv. gods med dele af Horns herred, Kronborg og Frb. amter.
Titel i rokokovignet med trofæer. Utvivlsomt målt af O. C. Wessel jvf. kat. nr. 1. I detailler identisk med Videnskabernes selskabs kort over NØ-Sjælland (1768).
Gengivet: Paludan-Müller (1923) s. 60
Litt.: HDS, Landsarkivet (1973), s. 152, 167.

4. Grundtegning af det Fridrichswærckske Etablissements Indretninger.
O.C.Wessel pinxit. I:G:Winckler Sculp Fridrichs Wærch 1767.
(49,5x67) – Fig. 5
Forlæg: Charte over Fridrics Wærk og underliggende Grund . . . O. C. Wessel 1765. Koloreret tegning, Fv.arkiv, RA. – Gengivelsen af giethuset bygger på en tegning meget lig J. Horns tegning i Nationalmuseet; inden stikningen er tegningen justeret efter den opførte bygning. Ved vignetten er indføjet to skikkelser med landbrugsredskaber efter Diderots »store« encyklopædi, tavlebd. 1, 1762.
Udførelse: Kassebog 1767, 6.4. 1794: Grundtegning af de frederiksværkske indretninger, 17 p.
Kort over værkbyen med opførte og projekterede bygninger. Rettet talrige gange. I reglen læderet og øget med håndtegning mod nord og syd. Titel i rokokovignet med trofæer illustrerende værkets produktionsgrene. – Anvendt af J. Wiedewelt som forlæg for en kortrulle på gravmælet over J. F. Classen i Vinderød kirke.
Litt.: HDS, Christensen (1953), Gillispie (1959), Landsarkivet (1973), s. 152, 167.

5. Hoveribilletter for bønder under Frederiksværk gods 1771 eller 1772 (÷) Udførelse: 1794: 3 små kobberplader hvorpå er udstukket billetter for godsets bønder over pløje, gang og spanddage, $2^1/_2$ p.
Iflg. forordning af 20.2.1771 var hoveriet efter 1.5.1772 bestemt og afregning skulle ske med hoveribilletter. Bestemmelsen, der er en af Struensees reformer, blev ophævet efter hans fald året efter. Forvalter Lottrups rapport 29.8.1773 meddeler, at bønderne »villigt afleverede billetterne« efter at bestemmelsen af hoveriet var ophørt.

6. Special Misvisende Siøkaart at seyle Fahrvandet ind paa Helsingiørs Rehd om Natte Tider efter de 3de nye anlagte Fyhre paa Sædlandske Wallen. Grav og Trykt af J. G. Winckler paa Fridrics Wærck. – Udgivet af A. Lous 1771.
(41,4x60)
Kortet blev udgivet med Kommercekollegiets støtte. Regnes for det første søkort, der blev målt, trykt og udgivet herhjemme.
Litt.: Søkaart-Archivet (1895), s. 35, nr. 12, HDS, Kejlbo (1972), s. 72, Landsarkivet (1973), s. 157.

7. Statsminister, greve G. C. Haxthausens (1732–1802) exlibris. J. G. Winckler del et sculp. Fridricswærck 1772.
(12,3x9,1)
Haxthausens slægtsvåben hvilende på kvader hvorpå »Gregorius Christianus Comes ad Haxthausen«. Over våbnet devisen »Ex candore decus«. Omlagt dannebrogordenens kæde med kors.

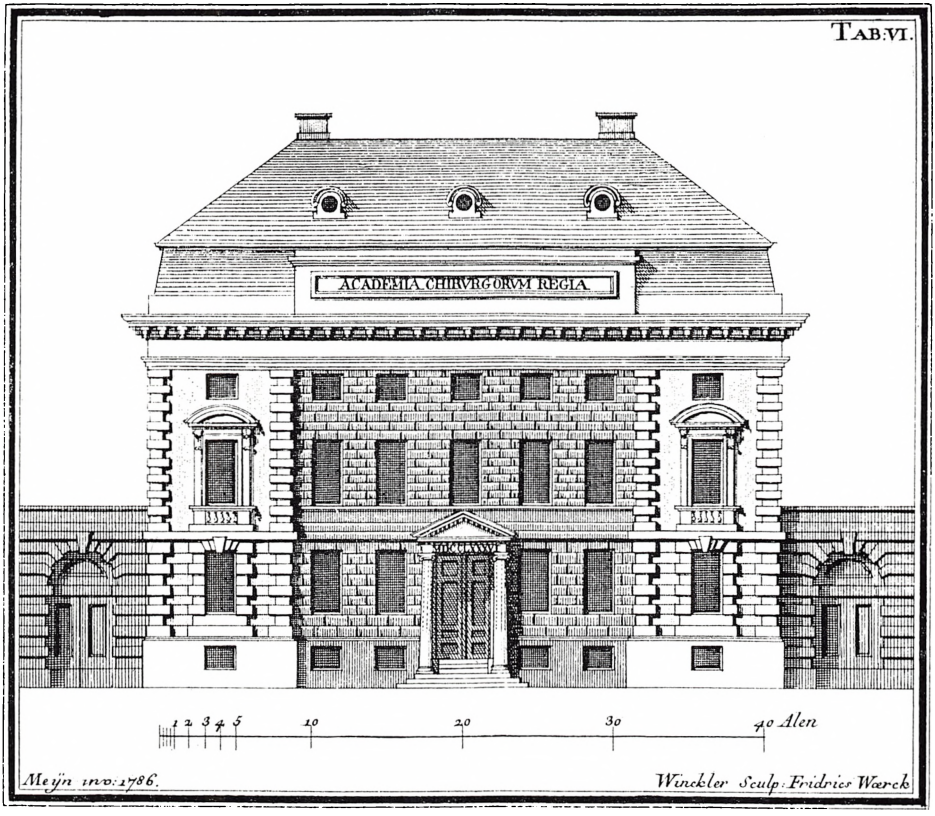

Fig. 10. Tavle VI til Peter Meyn: Academia Chirurgorum. – Universitetets Medicinsk Historiske Museum.

Gengivet: Foreningen for Boghaandværks Aarsskrift (1891), s. 62, Hassø (1942), s. 19.
Litt: Christensen (1918), s. 145, nr. 23, HDS,.

8. Forklaring over Grundtegningen af de Friderichswærkske Indretninger.
Udat., ca. 1772.
(49,6x51,3)
Udførelse: 1794: Forklaring over grundtegning af de frederiksværkske indretninger, 10½ p
Forklaring til numrene på kort kat. nr. 4. Angivelser vedr. bygningernes brug indicerer en datering til ca. 1772.
Gengivet: Paludan-Müller (1923), s. 27
Litt.: Landsarkivet (1973), s. 152, 167.

9. Efterretninger om det Fridrichswærske Etablissement. Udat., ca. 1772.
(49,5x18)
Udførelse: 1794: Efterretninger om det frederiksværkske etablissement 3½ p.
Dateres til c. 1772 dels p.g.a. sammenhæng m. kat. nr. 8, dels fordi det tidligst kendte eksemplar er udskrevet 1772.
Litt.: Christensen (1926), s. 56f, Landsarkivet (1973), s. 152.

10. Et Nyt Voxende Kaart over Kattegattet og endeel af Øster Søen strækkende sig fra Færder og fra Eckernførde til Carlskrona. Stukket af J:G: Winckler paa Fridrics Wærck. – Udgivet af C. C. Lous 1773.
Litt.: Søkaart-Archivet (1895) s. 35, nr. 5, HDS.

11. Special Retvisende Siø Kaart... Stukket af J:G:Winckler paa Fridrics Wærck. Indleveret i trykken af A. Lous

1775. (82,2x163,5)
Søkort over Øresund fra Stevns til Blidstrup. De tre kobberplader blev 1788 erhvervet af Det kgl. Søkortarkiv, hvor de endnu findes.
Litt.: Søkaart-Archivet (1895), s. 36, Ravn (1934) s. 14, HDS.

12. Et Nyt Pas Kaart over Kattegattet med Høy Kongl. Privilegie udgivet i Aaret 1776 af C. C. Lous. Stukket af I. G. Winckler paa Fridrics Wærck.
(85x53,5)
Litt.: Søkaart-Archivet (1895), s. 34, nr. 24, HDS.

13. Et nyt Pas-Kaart over Sundet og begge Belterne med Høy Kongelig Privilegium udgivet i Aaret 1777 af Profs. C. C. Lous. Stukket af I. G. Winckler paa Fridrics Wærck.
(59,9x89,2)
Litt.: Sø-Kaart-Archivet (1895), s. 35, nr. 6, HDS.

14. Cosselitz. Stukket af I. G. Winckler paa Fridrics Wærck 1777.
(16x25)
Udførelse: Kassebog 1777, 26.1–4.4. 1794: Korselitze på Falster i prospekt, 1¼ p.
Korselitzes facade hvorover skriftbånd m. angivelsen »Cosselitz«. Bygningen blev ombygget 1775–77 ved tømrermester A. Kirkerup og murermester J. G. Morhouer.
Gengivet: Paludan-Müller (1922), s. 5.
Litt.: Krohn (1889), s. 130, nr. 813, HDS.

15. Prospekt af Frederiksværk efter C. A. Lorentzen og J. Vernet, udat., usign., 1777–83.
(42,2x127)
Forlæg: Lorentzens tegning i Fv.arkiv, RA (44,4x131,5) rødkridt og pen, sign.: Tengt af C:A:Lorentzen Friderics Wærck 1773. – »Kortrullen« med gengivelsen af prøvekommissionens arbejde er udført efter et udsnit af figurstaffagen på J. P. Le Bas' stik (1760) efter J. Vernets maleri »Havnen i Toulon« (1755) (fig. 7 og 8).
Udførelse: Kassebog 1777, 9.2, derefter talrige indførsler om arbejde med pladen. Iflg. Jørgensens rapport 24.8.1783 blev Lorentzen kaldt til værket »for at gøre noget færdigt«. Resultatet af dette besøg synes at være tilføjelsen af prøvekommissionen. – 1794: Fuldstændigt prospekt af Fv. samt en lang flyvende mappa (d. e. kort) hvorved forestilles kanonbatteriet og hvorved tillige overses en del af Jægerspris skov og land såvelsom Torup og Melbys kirker, 29½ p
Koch-Olsen har foreslået, at den lasede kunstner nederst tv. i stikket skulle være et selvportræt af C. A. Lorentzen. Tanken kan ikke udelukkes, selvom der på forlægget ikke er indføjet en figur på dette sted. På Lorentzens andet prospekt fra Frederiksværk (Fv. arkiv, RA) findes et tydeligt – hidtil upåagtet – selvportræt af kunstneren, der sidder tegnende i det fri. Der er ikke megen lighed mellem de to skikkelser.
Stikket er anvendt som forlæg for en bunddekoration i en porcelainsbakke fra Den kgl. Porcelainsfabrik (tilskrevet Elias Meyer, c. 1790?) (fig. 6). Omtalt af Grandjean (1964), s. 203f. Den findes i Smithsonian Inst.Wash. USA.
Gengivet: Paludan-Müller (1923), v.s. 48.
Litt.: HDS, Koch-Olsen (1968), s. 726f, 792.

16. Kort over Bregentved, 1777–80 (÷).
Udførelse: Kassebog 1777, 30.3., derefter talrige indførsler: »En tegning over grevskabet Bregentved at aftegne i mindre bestik, udkopiere, udstikke og aftrykke. 1794: Situation af Bregentved med tilhørende bygninger og dyrehave, 18¾ p.

17. Fæstebrev for gårdmænd på Frederiksværk gods, 1778.
(26x18,5) – Fig. 9.
Udførelse: Kassebog 1778, 29.3.–23.8. 1794: Fæstebreve for Frederiksværks gods bønder 1¾ p. Brevene er trykt på stempelpapir. Teksten er udformet som et skema med rubrikker til fæstebondens navn, gårdens data o. lign. Talrige fæstebreve bevaret i Fv.godsarkiv, nr. 736–41 LAS.

Fig. 11. J. G. Wincklers signet 1786. – Landsarkivet.

18. Fæstebrev for husmænd på Frederiksværk gods, 1779.
(20x18)
Udførelse: Kassebog 1779, 17.10, 14.11. 1794: Fæstebreve for Frederiksværks gods husmænd, 2 p. Indhold og overlevering som kat. nr. 17.
20. Aktiebrev for Det østersøisk-guineasiske Handelsselskab, 1782 (÷)
Brevene omtales i Jørgen Koustrups skrivelse til værket 17.1.1782.
Litt.: Nørregaard (1966), s. 225ff.
21. Visitbilletter, 1783 (÷)
Udførelse: Kassebog 1783, 31.8: Winckler udstikker de 2de visitbillets og aftrykt 60 stk.
J. F. Classen blev 16.8.1783 viet til Ane E. Iselin f. Fabritius (1735–86). Billetterne kan have haft forbindelse hermed.
22–28. Tavlerne til Peter Meyn: Academia Chirurgorum Regia, 1787/88.
Forlæg: Lorentzen (1939) publicerede P. Meyns projekt til Det kgl. Kirurgiske Akademi (opført 1786–87). Meyns tegninger er i stil og udførelse stort set identisk med stikkene. Visse detailler er dog rettet efter den færdige bygning.
Udførelse: Kassebog 1787, 16.12., samme 1788, 1.3., 140 aftryk af k.a.'s plader.
Kirurgisk Akademi blev stiftet 22.6.1785 og Peter Meyns projekt lå færdig i januar 1786. Indvielsen fandt sted 25.10. 1787, og stikkene er således udført umiddelbart efter færdiggørelsen. Talerne blev udgivet som bilag til et udateret tosiders tryk med Meyns tekst.
Litt.: Lorentzen (1939), s .18. Københavns bibliografi III (1960), s. 333f
22. TAB. I. Meyn inv: 1786 Winckler Sculp: Fridrics Wærck.
(19,2x18,2)
Grundplan.
23. TAB. II. Meyn inv: 1786. Winckler Sculp: Fridrics Wærk.
(17,2x19,5)
Etageplan.

24. TAB. III. Meyn inv: 1786 Winckler Sculp: Fridrics Wærk.
(15,8x18)
Etageplan.

25. TAB. IV. Meyn inv: 1786 Winckler Sculp: Fridrics Wærk.
(16,5x18,2)
Etageplan.

26. TAB. V. Meyn inv: 1786 Winckler Sculp: Fridrics Wærk.
(16,5x18,2)
Etageplan.

27. TAB. VI. Meyn inv: 1786 Winckler Sculp, Fridrics Wærk.
(18,1x21,2) – Fig. 8
Facade.

28. TAB. VII. Meyn inv: 1786 Winckler Sculp.
(19,9x17,5)
Snit.
Gengivet: Lorentzen (1939), s. 20.

29. Hyldestvers til prins Carl af Hessen (1754–1836), 1791? (÷). 1794: Vers til . . . prins Carl, 1/2 p.

DEN LILLE LANDBOKOMMISSION OG INDFØRELSEN AF ARVEFÆSTE PÅ KRONGODSET I NORDSJÆLLAND

Peter V. Christensen

INDLEDNING.

De store landboreformer i slutningen af det 18. århundrede er blevet et vigtigt emne for den historiske litteratur, men interessen har især samlet sig om lovgivningen og debatten omkring de private godser. Derimod har den i mindre omfang rettet sig mod statsmagten i dennes egenskab af godsejer, hvad der specielt for tiden efter 1784 kan føles som en mangel.

Flere aspekter i regeringens handlinger er blevet fremhævet. Den ældre opfattelse med talsmænd som Edvard Holm og Rasmussen Søkilde har lagt hovedvægten på den frihed, som staten skænkede til fæstebønderne[1]). En yngre opfattelse kan som sin fortaler nævne Hans Jensen, der lagde vægten på det sociale aspekt og påpegede, at den interesse, som regeringen havde i at foretage reformer, i første række beroede på, at den ønskede at forbedre bøndernes kår[2]). Herimod har Jens Holmgaard indvendt, at regeringens motiv var økonomisk betinget. Han er nået til dette resultat gennem en undersøgelse over den lille landbokommissions virksomhed (og således over staten som godsejer), og det vil derfor være særlig relevant at tage stilling til det i dette arbejde[3]).

Som sit andet hovedspørgsmål tager dette arbejde arvefæstets indhold. I den hidtidige litteratur har der været lagt stor vægt på udstedelsen af skøder i 1788 til bønderne i de to nordsjællandske amter, Frederiksborg og Kronborg, men herudover er udstedelsen ikke blevet undersøgt, og den er også terminologisk uklar, idet begreberne »arvefæste« og »selveje« ofte er blevet anvendt som synonymer.

Den gængse definition af arvefæste er givet af Gunnar Olsen, der definerede arvefæste som en fæsteform, hvorved fæsteretten overførtes fra fæsteren til dennes arvinger. Fæsteren havde undertiden ret til at pantsætte gården eller sælge den, men ikke til at sælge dele af den[4]). En sådan ejendomsret kan man roligt kalde ufuldkommen, men den form, som indførtes med skødeformularen af 1788, vil ses at være noget tvivlsom, og en næsten samtidig forfatter som Mandix brugte som begrundelse for, at han i sin landvæsensret behandlede forholdene på krongodset i Nordsjælland i et særligt afsnit, at

det var tvivlsomt, om besiddernes ejendomsret var fuldkommen eller ufuldkommen[5]) og en senere forfatter skrev endog, at kongen ejede amterne[6]). Den ældste moderne analyse af et tilsvarende skøde (nemlig husmandsskødet) er foretaget af F. Skrubbeltrang, der har karakteriseret det som selvmodsigende[7]). I betragtning af den betydning og symbolske karakter, denne bondefrigørelse har haft for både samtid og eftertid, virker det ikke urimeligt at spørge, hvordan det arvefæste- og skødebrev, som den lille landbokommission fik forfattet og indført på de nordsjællandske amter, egentlig så ud, og hvordan det skal vurderes.

Som det tredie hovedspørgsmål skal fremdrages bøndernes forhold. Som modtagere af arvefæstet måtte dette have en ikke ringe betydning for dem, og for at kunne vurdere problemerne omkring hele spørgsmålet er det nødvendigt at kende deres stilling til det: om de accepterede det eller ikke, ligesom det også vil være relevant at undersøge processens tidsmæssige og topografiske forhold og i denne sammenhæng bøndernes initiativ.

På dette sted skal jeg benytte lejligheden til at gøre opmærksom på nogle indskrænkninger i dette arbejde. Det gælder for det første husmændenes forhold, der ikke er behandlet, og for det andet må det fremhæves, at den lille landbokommissions arbejdsområde gik langt videre i omfang end indførelse af arvefæste eller selveje, men da dens store indsats i forbindelse med udskiftningen fornylig er behandlet i denne årbog af Birte Stig Jørgensen, har der ikke været nogen anledning til at komme ind herpå. Det må imidlertid bevares in mente, når man vil foretage en *samlet* vurdering af kommissionens virksomhed[8]).

Adjunkt, mag. art. Claus Bjørn, der har gennemlæst dette arbejde, bedes modtage min tak herfor.

DEN LILLE LANDBOKOMMISSION OG ARVEFÆSTET

Med det ublodige statskup i 1784 kom der nye mænd til magten, og der var vel at mærke tale om mænd, der havde de bedste forudsætninger for at deltage i arbejdet med landboreformer. A. P. Bernstorff havde ikke alene deltaget i reformarbejdet på godset Bernstorff nord for København, men også på krongodset i Københavns amt i slutningen af 1760'erne, og brødrene Christian Ditlev og Ludvig Reventlow havde i deres egenskab af godsejere vist interesse for reformer tillige med, at de havde den fornødne viden i praktisk henseende, så da kronprinsen, den senere Frederik VI, nu havde fået magten, havde han i mændene omkring sig den fornødne viden og interesse.

Da Christian VII var blevet konge, havde han også vist interesse for reformer, og foruden nedsættelsen af landbokommissionen af 1767 blev der foretaget reformer på krongodset i Københavns amt, hvorunder der blev

indført arvefæste. Dette reformarbejde skulle have været fortsat på krongodset i Frederiksborg og Kronborg amter, men arbejdet gik i stå, og det var dette, der ved denne lejlighed blev genoptaget[9]).

Kort tid efter at kronprinsen havde overtaget regeringen, gav han mundtlig Ludvig Reventlow befaling til at fremsætte forslag til reformer i de to amter. Ludvig Reventlows forslag, der var dateret 18/7 1784, indeholdt en række driftstekniske forbedringer såsom udskiftning, men bemærkede, at skulle reformen gøres fuldkommen, var det nødvendigt at give bønderne frihed og ejendom, da det kun på denne måde kunne sikres, at der blev tale om den ønskede fremgang. Han foreslog en rimelig afgift ved hvert ejerskifte, men der var ikke tale om nogen salgssum. Herudover skulle der betales en årlig afgift, som han foreslog betalt med penge eller korn. Ved betaling i korn kunne denne afregnes efter det enkelte års kapitelstakst, men det ville være sikrere at anvende gennemsnittet af de seneste 10 års kapitelstakster, da afgiften i så fald kunne stå bedre i forhold til pengeværdien, der var noget ustabil[10]).

Dette selveje kan vel ikke kaldes fuldkomment, når der fordredes en særlig afgift ved ejerskifter, men da kronen skulle give afkald på ejendomsværdi og dispositionsret, forekommer forslaget ganske vidtgående og synes at være et godt udgangspunkt for de videre forhandlinger.

I den efterfølgende tid må forslaget være drøftet, og 2/11 1784 kunne rentekammeret indgive en forestilling, som anbefalede oprettelsen af en kommission til at varetage reformarbejdet. Kommissionens kommissorium blev underskrevet 3/11.

I sine skrivelser betegnede kommissionen sig som kommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter, men eftertiden har kaldt den for »den lille landbokommission«, hvilken betegnelse er anvendt her. De udpegede medlemmer var alle embedsmænd. Med amtmanden over de to amter, Henrik Levetzow, havde man sikret sig det fornødne lokalkendskab. De tre andre medlemmer havde det til fælles, at de foruden at være embedsmænd også var godsejere med interesse for landboreformer. Foruden brødrene Christian Ditlev Reventlow, der var førstedeputeret i rentekammeret og medlem af en række regeringsorganer, og Ludvig Reventlow, der var deputeret i økonomi- og kommercekollegiet, var det V. A. Hansen, der var direktør for Den grønlandske Handel.

Kommissionens opgave blev at overveje, hvorledes man fordelagtigst kunne indrette landbruget i de to amter. Vilkårene for gård- og husmænd skulle forbedres ved den økonomisk fordelagtigste indretning og ved at give dem ejendomsret, især når det kunne ske, uden at det gik ud over statens indtægter.

Kommissionen skulle ikke handle selv, men indsende sine forslag til rentekammeret, der derefter kunne videresende dem til kongelig godkendelse. Af

denne årsag har vi i dag en bedre mulighed for at undersøge udviklingen og motiverne bag den førte politik, idet vi har kommissionens tanker, derpå rentekammerets supplerende, men ikke nødvendigvis enige betragtninger og endelig den kongelige resolution. Omvendt rejser der sig et problem angående personsammenfaldet mellem de to institutioner, hvor især Chr. D. Reventlows tilstedeværelse falder i øjnene[11]).

Med dette kommissorium var vejen banet for en indførelse af selveje på resten af de nordsjællandske amter, og der var ikke stillet andre krav, end at staten ikke burde sætte penge til. Det var nu op til kommissionen at definere dette selveje og foreslå, hvorledes det skulle indføres. 28/1 1785 kunne den indsende sin plan for reformarbejdet.

Det hed heri, at når de øvrige reformer var afsluttet, kunne hele reformen anses for fuldkommen, når enhver beboer havde fået ejendomsskøde, men kommissionen forbeholdt sig ret til at indsende en forestilling om, hvilke forsigtighedsregler man burde anse for nødvendige, før skøderne blev udleveret. Selve skødet ønskede den at udforme på grundlag af det bernstorffske arvefæsteskøde, men med de nødvendige ændringer, og det blev fremhævet, at bønderne skulle have fri rådighed over deres ejendom. Til slut nævnte kommissionen, at der var nogle enkelte punkter, der burde overvejes nærmere, såsom om der stadig burde være tilsyn med bønderne. Desuden burde det overvejes, hvilket af bøndernes børn (hvis der var flere) burde arve gården, og hvordan man kunne sikre, at den, der måtte arve en gård, kunne klare sig økonomisk i en situation, hvor f. eks. boet var fattigt og arvingerne mange.

Der var således indført et nyt moment i arbejdet. Skødet burde ikke uden videre udleveres til en bonde, førend han kunne opfylde bestemte krav, hvorved vejen mod selvejet forlængedes, og man forpligtede sig dermed heller ikke ubetinget til at tilstå selveje. De sidst anførte punkter til nærmere overvejelse viser også, at kommissionen havde svært ved at forestille sig, at staten ikke fremover skulle have kontrol med udviklingen – uanset selveje – men den demonstrerede på denne måde en bondebeskyttende holdning. I kommissionens øjne var det et spørgsmål, om staten ikke stadig skulle være ansvarlig for forholdene på krongodset. I denne sammenhæng er det også interessant at mærke sig, at kommissionen har været inde på den tankegang at anvende arvepolitikken bevidst til at sikre den bedste kvalitet på brugenes ejere[12]).

Rentekammeret fandt dog disse punkter overflødige i sin kommentar til kommissionens forestilling, men iøvrigt blev forslaget godkendt i rentekammerets forestilling af 15/2 1785 og endelig godkendt ved kongelig resolution af 23/2 1785[13]).

Kommissionen var herefter fuldt optaget af reformarbejdet, og der gik lidt over et år, før den var færdig med sit udkast til den fremtidige ordning.

For at en bonde kunne modtage skøde på sin gård, var det ikke nok, at han boede på den, da kommissionen som nævnt mente, at der måtte udvises

Chr. Ditlev Frederik Reventlow, 1748–1827, lensgreve, geheimestatsminister. Malet af C. A. Jensen. – Frederiksborg.

nogen forsigtighed med uddelingen af skøder, så at man kunne være sikker på, at hensigten med reformværket kunne blive opnået. De betingelser, den ønskede stillet, gik ud på, at gårdens hovedlod skulle være indhegnet, at gårdens bygninger skulle være i god stand, hvadenten det drejede sig om en indboer eller udflytter, og at der var den fornødne besætning og redskaber. Dertil skulle forlanges, at gården var fri for restancer på skatter og afgifter, hvorved man forventede en del restancer betalt, som ellers måtte være afskrevet som uerholdelige[14]). Når disse betingelser var opfyldt, mente kommissionen, at der ikke kunne være nogen tvivl om, at en bonde kunne klare sig som selvejer. De bønder, der manglede de nævnte egenskaber, kunne man understøtte, hvis de uden egen skyld var nedsunket i fattigdom, men skyldtes deres tilstand dovenskab, ville de alligevel blive fradømt deres fæstebrev på et eller andet tidspunkt, hvorefter en driftig mand kunne overtage gården og blive selvejer[15]).

Betingelserne skulle offentliggøres, og når en bonde mente sig værdig til at blive selvejer, kunne han henvende sig til amtmanden, der så fra den pågældende landinspektør og regimentskriver skulle indhente erklæring om, at bonden virkelig var i besiddelse af de ønskede egenskaber. Samtidig skulle der så laves kort over ejendommen, og det skulle undersøges, om der var uenighed

eller stridigheder om skel, jordstykker eller lignende, og om gården havde andel i tørvemoser. Ligeledes måtte det undersøges, om der skulle være tørveskær, fiskedamme eller skov, som kronen måtte ønske at forbeholde sig, og om der var afsat en huslod indenfor gårdens grænser[16]).

Ved at fremsætte disse krav, før bønderne kunne blive selvejere, må man fastslå, at der var taget noget større hensyn til landbrug end landbo, og det skulle altså kun være muligt for de bedre landmænd at blive selvejere. På den anden side må det dog også fremhæves, at det store og kostbare reformarbejde, der samtidig var i gang, måtte gives alle muligheder for at blive en succes, og det er forståeligt, at kommissionen tog hensyn hertil. Hvis de stillede betingelser blev opfyldt, havde bonden et bedre udgangspunkt, når han ville gøre en indsats for sig og sine efterkommere. Der var dog et punkt, hvor statens og bøndernes interesser næppe var sammenfaldende, og det var restancerne, hvor der fra kommissionens side var en nok så stor interesse i at få disse inddrevet; men til gengæld skulle der anvendes en rimelig afbetalingsordning[17]).

Samtidig med formuleringen af betingelserne forelå kommissionens udkast til skødebrevet[18]). I forhold til det endelige resultat er der tale om en del forskelle og anmærkninger, som det er umagen værd at betragte nærmere, selvom dets lighed med det færdige skødebrev er umiskendelig.

Når kommissionen forelagde et skødeudkast, måtte det forventes, at udkastet var færdigt, så det i løbet af kort tid skulle være muligt at uddele de første. Dette var dog ikke tilfældet, idet den faste årlige afgift, der skulle betales i stedet for landgilde og tiende, endnu ikke var fastsat, ligesom betingelserne for hoveriets afløsning og fastsættelse ikke var endeligt udformet. Til trods herfor var det kommissionens opfattelse, at der skulle udstedes skøder, hvilket ses deraf, at den foreslog forskellige ændringer til skøder, der måtte blive udleveret, før de nævnte punkter var bestemt[19]).

Skødeudkastet var betitlet arvefæste- og skødebrev, og det bestod af en indledning, 19 artikler og en afslutning. I det følgende vil det blive gennemgået tematisk, da rækkefølgen på artiklerne virker noget tilfældig, således at det først vil blive undersøgt, hvilke rettigheder kommissionen ville overlade til bønderne, dernæst, hvilke indskrænkninger og krav den stillede, og sluttelig, hvilke overgangsbestemmelser den anså nødvendige.

Indledningen til skødet var kategorisk, idet kronen ganske og aldeles tilskødede den pågældende ejendom til den hidtidige fæster til evindelig arv og ejendom. Ejendomsretten defineredes nøjere i artikel 1, som gav tilladelse til, at modtageren kunne beholde og bruge gården, som han ville, og at han kunne drive den uden at blive forhindret, ligesom hans afgift ikke kunne blive forhøjet. Artikel 2 og 4 indskærpede dog visse regler vedrørende udnyttelse af skov og tørveskær som f. eks., at de almindelige forordninger

skulle adlydes. Ved artikel 7 blev der givet tilladelse til at dele gården eller sælge mindre stykker fra, men på visse vilkår, der er nævnt nedenfor.

De pligter og indskrænkninger, som bonden måtte acceptere, var udformet meget nøjagtigt, når der ses bort fra, at de vigtige artikler om den faste årlige afgift og hoveriet ikke var færdige endnu. Pligterne kan inddeles i forskellige kategorier. For det første var der tale om en række mere almindelige og generelle pligter. Blandt disse var der pligten til at betale kongelige skatter og afgifter (artikel 9) og soldaterpligten, ligesom stavnsbåndet ville blive opretholdt (artikel 14)[20]), og naturligvis pligten til at adlyde love og forordninger (artikel 16). Som en underafdeling af disse pligter kan nævnes nogle, som man kunne kalde sociale forpligtelser, der skulle tjene beboernes fælles interesser. Her kunne nævnes pligten til at følge den vedtægt, der fastsattes for udnyttelsen af tørvemoser, hvori flere bønder havde andel, og ikke at handle egenrådigt (artikel 2).

For det andet var der de rettigheder, der blev forbeholdt kronen, og som var videreført fra fæsteforholdet i et vist omfang. Det blev forbudt at nedlægge gården, hvis størrelse desuden blev bestemt ved en over- og undergrænse på 16 hhv. 3 tønder hartkorn (artikel 7). De krav, der skulle opfyldes, for at tilladelse til deling kunne opnås, var følgende. For det første måtte intet fællesskab kunne indføres, for det andet skulle skatter og afgifter følge jorden, for det tredie skulle ejeren være ansvarlig for betalingen af skatter og afgifter fra små frasolgte jordlodder, hvis de ikke var bebygget, og for det fjerde skulle ejeren være ansvarlig for ejendommens samlede ydelser mod at måtte hæve afbyggernes andel. Desuden skulle der svares en recognition (jf. neden; artikel 8).

Kronen forbeholdt sig herlighedsretten, hvorved det forstås, at kongen i sin egenskab af godsejer havde hals- og håndsret samt sigt- og sagefaldsret, så bøder skulle tilfalde jordebogskassen i stedet for sigt- og sagefaldskassen, og at kongen havde skifteret, hvilket skete ved regimentskriveren i stedet for ved amtmand eller retsbetjent[21]). I princippet vil det imidlertid sige, at kongen stadig kunne betragtes som jorddrot og følgelig havde et vist ansvar for amternes bønder.

Herudover fordredes der førsteprioritet for kongelige skatter og afgifter, og panteretten defineredes omhyggeligt til at omfatte gårdens bygning, dens besætning og al dertil hørende grund og ejendom (artikel 11).

Også mere konkrete ydelser var der tale om. Landgilde og tiende skulle erstattes af en fast årlig afgift, der endnu ikke var fastsat. Desuden skulle der ved hvert ejerskifte betales en afgift, den såkaldte recognition (artikel 15). Hoveriet skulle med tiden ophøre mod en afløsningsafgift, men kunne det ikke undværes, skulle dets omfang bestemmes nøjere (artikel 10). Gården skulle stadig svare naturalydelser i form af konge- og amtsrejser, deltage i istandsættelsen af veje, kirke og skole (artikel 13). Som hidtil skulle der be-

tales en andel i omkostningerne ved retshåndhævelsen samt i skolelærerens og jordemoderens løn, og delinkventer skulle stadig køres af bønderne (artikel 12). Jagtretten blev forbeholdt kronen, men eventuelle skader på hegn og afgrøder i forbindelse hermed skulle erstattes (artikel 6). Gårdens bygninger skulle brandforsikres, hvorved en betydelig udgift for staten til genopbygning ville bortfalde, og panthavernes sikkerhed blive forøget (artikel 18)[27]), og sluttelig fastsattes der regler for en eventuel huslod og dennes ydelser, der heller ikke var endelig bestemt (artikel 17).

Overgangsbestemmelser indeholdtes i flere artikler. Det blev foreslået, at de steder, hvor afgifterne måtte blive forhøjet, skulle den pågældende ejer være fri for forhøjelsen i sin livstid, hvorimod det de steder, hvor afgifterne blev formindsket, burde ske straks med den ikke uinteressante begrundelse, at staten alligevel ville lide tab ved hestehjælp, restancer og lignende (artikel 9)[23]). En anden økonomisk forpligtelse, recognitionen ved ejerskifte, skulle bortfalde for den pågældende ejers børn (artikel 15). Den hidtidige gratis udvisning af brænde skulle ophøre straks, men udvisningen af gavn- og hjultømmer skulle vedblive i 20 år (artikel 5)[24]), og for at imødegå en for ivrig og på længere sigt skadelig hugst af underskoven skulle der de første 10 år holdes opsyn med bonden (artikel 4). Endelig var retten til at dele gården ugyldig i de første 6 år, for at bonden skulle lære værdien af sin jord at kende, hvorefter, formodede man, han ikke ville ønske at frasælge noget (artikel 7)[25]).

Når man betragter dette udkast til skødeformularen, og i særlig grad når man betragter de nævnte indskrænkninger, er det vanskeligt at anvende betegnelsen »selvejer« om modtageren. Skønt der efter dette forslag ville blive givet store friheder i forhold til, hvad fæsteren havde, i form af ejendomsretten og en forøget dispositionsret, blev forbindelsen med kronen i sin egenskab af godsejer ikke afbrudt. Der kan nævnes herlighedsretten, jagtretten, men også andre pligter fra fæsteforholdet som et muligt hoveri. Det må derfor være rimeligere at anvende den første halvdel af skødebetegnelsen »arvefæste« og ikke opfatte dette som synonymt med selveje, så det må konstateres, at kommissionen ikke var indstillet på at lade bønderne blive uafhængige selvejere, men ønskede at begrænse ejendomsretten.

Der kan findes flere motiver til denne indstilling. Den kan tages som udtryk for kommissionens manglende tillid til, at bønderne kunne klare sig selv og kende deres eget bedste. En sådan indstilling har vi allerede truffet i forestillingen af 28/1 1785, hvor kommissionen følte sig usikker, om der burde være tilsyn med bønderne. Som eksempel kunne vi her nævne bestemmelsen om tilsyn med bøndernes træfældning, der skulle modvirke, at bonden i sin uvidenhed (eller grådighed?) skulle skade sig selv ved at fælde for meget skov i de første år, så han siden skulle komme til at mangle træ.

En sådan opfattelse stemmer overens med den bondebeskyttende holdning

til bønderne, som Hans Jensen har fremhævet. Men der er også andre træk, der påkalder opmærksomheden. Når der er foretaget indskrænkninger i ejendomsretten, er der ikke kun tale om indskrænkninger, der skulle tjene bondens tarv, og f. eks. jagtretten var mere i statens end bondens interesse. I en større sammenhæng er denne mindre betydende, men den er karakteristisk for kommissionens holdning; den forbeholdt de rettigheder, den fandt for passende.

Den sørgede således for at skaffe staten første prioritet, en ekstra afgift ved ejerskifer, og en række ydelser in natura blev stadig pålagt bønderne som konge- og amtsrejser og muligvis hoveri (motiveringen for at afskaffe hoveriet var jo, at bønderne skulle få den fornødne tid til at dyrke deres *egen* jord[26]).

Af denne grund kan det heller ikke konkluderes, at kommissionen skulle være gået imod statens interesser i dette udkast, men det var jo heller ikke meningen, som den var udtrykt i kommissoriet. Det var hensigten, at indførelsen af ejendomsretten for bønderne skulle ske, uden at kronens indtægter blev formindsket, og analogt hermed kan man ikke forvente, at kommissionen skulle afskaffe pligter for bønderne, der kunne blive dyre eller upraktiske for staten.

De foreslåede overgangsordninger er derimod præget af en mere social tankegang. Staten skulle stadig sørge for bønderne i en årrække f. eks. med træ, men bag dette og ønsket om den øjeblikkelige nedsættelse af afgifter modsat den senere ikrafttræden af eventuelt forhøjede afgifter synes der også at ligge en økonomisk vurdering, hvor man var indstillet på at give afkald på penge og naturalia snarere end at risikere større restancer. Men det var vel også en fordel for bønderne.

Rentekammeret fandt skødebetegnelsen arvefæste- og skødebrev i orden, da bønderne stadig skulle have en vis forbindelse med kronen, ligesom denne betegnelse tidligere var benyttet ved skøderne i Københavns amt (Hjortespring) og Bernstorff, men det påpegede, at skødet kunne opfattes på to måder, som arvefæstebrev og som skødebrev[27]).

Derimod var rentekammeret uenig i kommissionens synspunkt, at der burde uddeles skøder, før fastsættelsen af den årlige afgift og hoveriafløsningen var bestemt, og det fremførtes, at det ville kunne give bønderne en urigtig opfattelse af deres ejendomsret. Dog accepterede rentekammeret, at der blev givet løfte om skøde til bønder, der måtte være værdige til at modtage det, og det måtte gerne ske skriftligt[28]).

De kommentarer, som rentekammeret iøvrigt havde at fremføre, var især småting og formelle indvendinger, men der var også et par mere principielle kommentarer. Således påpegede det, at det kunne synes at være et bånd på frihed til køb og salg og ejendomsrettens værdi, når der blev fastsat en overgrænse på 16 tønder hartkorn for den enkelte ejendom, og det foreslog, at der

skulle være mulighed for dispensation for denne grænse f. eks. hvis en mand havde 2 sønner og ved arv eller ægteskab var kommet op over grænsen. Hensigten måtte være at undgå, at der opstod avlsgårde med et nyt fæstevæsen[29]).

I forbindelse med betingelserne for deling af gårdene havde kommissionen formuleret princippet om, at skatter og afgifter skulle følge med jorden. Men til trods herfor ønskede den, at sælgeren skulle være ansvarlig for betalingen af disse små frasolgte jordlodder, hvis de ikke var blevet bebygget, og ejeren ikke kunne svare sine forpligtelser. Rentekammeret fandt, at dette punkt hverken var nødvendigt eller rådeligt, da det var i modstrid med princippet, og man i forvejen havde førsteprioritet. Følgelig foreslog det, at punktet bortfaldt[30]).

Det sidste punkt, der her skal fremhæves, gælder panteretten, som kommissionen havde defineret så omhyggeligt, at den endog fik besætningen nævnt. Det fandt rentekammeret overflødigt, da staten alligevel var helt sikret, og det kunne give indtryk af en fæstebondes vilkår[31]).

Det ses således, at rentekammeret har virket modificerende på skødeudkastet og havde en bremsende virkning på kommissionen, og den kongelige resolution, der faldt 12/7 1786, godkendte rentekammerets synspunkter. Enhver gårdbeboer måtte besidde mere end 16 tønder hartkorn for sin livstid, og hvis han kun havde én arving, kunne denne få tilladelse til det samme efter omstændighederne. Den begrænsning i ejendomsretten, som var foreslået med hensyn til brugsstørrelsen, var dermed en del mildnet[32]).

Blandt de betingelser, som kommissionen havde opstillet for at tildeles skøde, var kravet om, at der skulle være hegn omkring gårdenes hovedlod, hvilket rejste problemet, om man skulle hindre en bonde i at blive arvefæster, blot fordi hans naboer ikke var færdige med deres andel i hegnet. Kommissionen fandt ikke dette rimeligt og foreslog derfor, at landinspektøren foruden at undersøge den pågældende bondes hegn også skulle undersøge naboernes og sætte en frist for, hvornår deres skulle være færdigt. Hvis det alligevel ikke var færdigt til denne frist, måtte landinspektøren lade det resterende fuldføre på naboens bekostning. Hegn skulle der opføres[33]).

Da arbejdet med skødeudkastet nu var så fremskredent, kunne kommissionen begynde at lede efter værdige modtagere, og i februar 1787 kunne den gøre rentekammeret opmærksom på, at der nu var flere bønder, der kunne anses for kvalificerede til at modtage skøde på deres gård. Der opregnedes ialt 16 med navns nævnelse, 10 fra Frederiksborg og 6 fra Kronborg amt, hvortil dog kommissionen bemærkede, at der snart ville være flere bønder, der var nået så vidt med indhegningen, at der kunne gives dem løfte om skøde, og den ønskede, at der skulle foretages en undersøgelse, om de var kvalificerede, og om der eventuelt var andre[34]).

Endelig i 1788 kunne skødet færdiggøres. Det var den faste årlige afgift og hoveriet, der skulle fastsættes, før rentekammeret ville godkende, at der

Johan Ludvig Reventlow, 1751–1801, lensgreve, godsejer. Malet af Anton Graff. Frederiksborg.

blev uddelt skøder, og i juni 1788 skete afgørelsen, der medfører kildekritiske problemer. Problemet er tidligere behandlet af Holmgaard, som har påpeget, at der blev tale om en stor økonomisk gevinst for staten[35]).

Grundlaget for behandlingen af skødets færdiggørelse er en forestilling fra kommissionen, der er dateret 2/6 1788. Den kan findes i tre versioner; for det første i kommissionens kopibog[36]), for det andet i rentekammerets relations- og resolutionsprotokol[37]) og for det tredie hos V. A. Hansen[38]).

Holmgaard har med rette gjort opmærksom på, at rentekammeret har rettet omregningstaksten fra korn til penge, og at V. A. Hansen har optaget denne rettelse i sin version af forestillingen og altså lader den gå for at være kommissionens oprindelige forslag[39]). Som kilde er angivet rentekammerets forestilling af 3/6 1788, hvoraf det fremgår, at rentekammeret har foretaget denne rettelse, men der er ikke henvist til kopibogen[40]). Hvis man sammenholder versionerne i kopibogen og i rentekammerets relations- og resolutionsprotokol, vil man ikke blot finde denne forskel, men adskillige rettelser i talmaterialet, hvorimod der er tale om en udmærket verbal overensstemmelse[41]).

Når tallene i relations- og resolutionsprotokollen er afvigende fra kopibogens, beror det på, at de er rettet, efter at forestillingen er skrevet ind, for medens hele forestillingen er skrevet med blæk, der nu fremtræder i brunlig farve, ses rettelserne nu som sorte. Visse steder har de karakteren af indskud[42]), men andre steder træder de i stedet for udraderede tal eller er skrevet oven på oprindelige tal. Hvor disse oprindelige tal kan tydes helt eller delvis, drejer det sig om tal, der genfindes i kopibogen[43]). Altså må den forestilling, der er indført i kopibogen være den oprindelige, medens der i rentekammerversionen på et tidspunkt er foretaget rettelser. Hvilke rettelser er der så foretaget fra den oprindelige version?

A) I punkt 1 vedr. det mål, der skulle anses for 1 tønde hartkorn, fandt kommissionen en årlig fordel for staten på 2500 rdl. i Frederiksborg amt og 800 rdl. i Kronborg amt, hvilket er rettet til 4835 hhv. 1403 rdl. I punkt 2 om landgilden er arealopgivelsen rettet fra 45900 tønder land til 41750, og beløbet er rettet fra 9180 rdl. til 8350 rdl. Resultatet for den kongelige kasse er rettet i overensstemmelse med den mindre gevinst fra 2016 rdl. til 1186 rdl. Punkt 5 i den oprindelige version har ikke været udfyldt, men er udfyldt siden. Transporttallene er naturligvis også ændret. Punkt 7 har slutresultatet 13416 rdl. som er ændret til 19524 rdl. De øvrige tal mangler i den originale udformning. Kommissionens gevinstberegninger kan opstilles sådan:

	Den oprindelige version	Den rettede
1) beregning af 1 td. hartkorn	3300	6238
2) landgilden (9180 ÷ 7164)	2016	1186
3) tiende	6800	6800
4) husmænd	1300	1300
5) hidtidige tab, der undgås		4000
Årlig nettogevinst	13416	19524

B) Det er væsentligt at mærke sig, at der en del steder i kopibogen er afsat plads til henvisning til vedlagte beregninger, idet der er skrevet »no«, medens tallet mangler. Det gælder for beregningerne nr. 7, 9, 10, 11, 12 og 13, ligesom teksten omkring nr. 8 ganske mangler. Disse beregningers numre er indført i rentekammerversionen[44]).

C) Det sidste punkt er omregningen fra penge til korn. Her har begge utrykte versioner af forestillingen et prisforslag for en tønde af kornarterne rug, byg og havre på 15, 10 og 6 mark, hvad rentekammeret ønskede ændret til 16, 11 og 7[45]). På denne måde blev ansættelsen af afgiften pr. tønde hartkorn i korn sænket fra syv til seks skæpper. Rettelsen er som nævnt optaget hos V. A. Hansen, hvor den gav sig ud for at være kommissionens oprindelige forslag[46]).

Som det fremgår af denne gennemgang af rettelser i kommissionens fore-

stilling, må det fastslås, at den oprindelige version er den, der ses i kommissionens kopibog. Forklaringen på rettelserne skal søges i de under punkt B nævnte beregninger, der kan findes i kommissionens arkiv. Dér kan findes et særligt læg betitlet forklaringer og tabeller vedk. bøndergodset på Frederiksborg og Kronborg amter 1788. Af dets omslag fremgår, at det stammer fra landvæsenskontoret, og det indeholder beregningerne nr. 1–3 og 6–15 til forestillingen af 2/6. Hvornår kommissionen har modtaget dette er uklart, idet dens journal ikke giver oplysning herom, men det kan tidligst være sket i dagene omkring 2–3/6, da 4 af bilagene er dateret så sent som 2/6 og andre 4 d. 30/5, hvorimod de andre er af ældre dato. Forklaringen på rettelser og mangler i forhold til den oprindelige version må simpelthen ligge i, at det nødvendige talmateriale ikke forelå, da kommissionen foretog *sine* beregninger og udformede sin forestilling, og kun beregningerne nr. 4 og 5 synes den at have kendt. Tilføjelser og rettelser må være sket i dagene 3–6/6 (hvilken sidste dag den kongelige resolution faldt) og troligvis i forbindelse med behandlingen i rentekammeret.

I sin version har V. A. Hansen anvendt alle de rettede tal, som er nævnt i punkt A, B og C. Den rettede version tillige med rentekammerets rettelsesforslag blev forelagt til kongelig godkendelse, og med denne blev også de nævnte rettelser godkendt, hvorfor det da også var logisk, at V. A. Hansen offentliggjorde disse. Havde han anvendt de første tal, måtte samtiden have undret sig over de forskellige takster ifølge forestilling og skødebreve, men hans version er blevet til facit i stedet for den oprindelige version, og konklusionen, der må drages, er, at hans version må forkastes som det, den udgiver sig for at være.

Afhængighedsforholdet mellem de forskellige kilder kan gengives i nedenstående stemma:

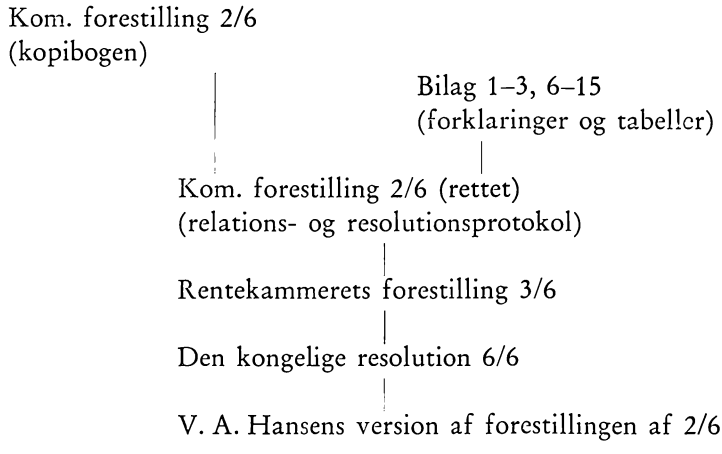

Omstændighederne viser, at kommissionen også denne gang havde travlt

med at få udstedt skøder, og arbejdet skulle færdiggøres. Men det må undre, at der har været et så stort hastværk, at kommissionen ikke kunne afvente de beregninger, der skulle vise, hvordan afgifterne skulle fastsættes.

Imidlertid er det bemærkelsesværdigt, at kommissionen oprindeligt var nået til en nettogevinst for staten på 13416 rdl. om året (et beløb, der er ca. 6000 rdl. lavere end den endelige beregning). Når således Holmgaard har fremhævet, at kommissionen syntes lidt overvældet af dette rige udbytte, ja så går det oprindeligt på de 13416 rdl. og ikke på de 19524 rdl., selvom det må indrømmes, at kommissionen kan have ventet sig noget af punktet om besparelser. Men hvor sikker kan den have følt sig på sin beregning?

Som den endelige beregning viste, udgjorde en forrentning på 4 % af den sum, der blev anvendt på reformen som sådan, 6800 rdl., medens en forøgelse på 10 % af nettoindtægten i forhold til den hidtidige jordebogsafgift udgjorde 819 rdl. Iflg. det oprindelige ønske skulle bønderne efter overgangstiden betale 7619 rdl. mere end hidtil[48]). Herudover var der skabt en sikkerhedsmargen på yderligere 6000 rdl. Om dette beløb er urimeligt eller ej, vil selvfølgelig kunne diskuteres, men i betragtning af, at det skulle deles af ca. 1300 gårdmænd i de to amter, hvad der i gennemsnit giver 4½ rdl. pr. gårdmand pr. år, var det næppe realistisk at ændre afgiften for den enkelte bonde. Nu viser den endelige beregning (som kommissionen altså ikke kendte, da den foretog sine beregninger), at merfortjenesten ville blive fordoblet til 12000 rdl., og den enkelte bonde skulle således aflevere 9 rdl. ekstra.

Som Holmgaard har fremhævet, var det af værdi for staten at sikre sig et godt grundlag ved omregningen mellem penge og korn, idet afgiften skulle fastsættes i korn, men betales i penge[49]). Når man startede med at ansætte kornets værdi på et lavt niveau, skulle der følgelig fastsættes en større kornmængde til at indbringe et givet pengebeløb, end hvis kornets værdi i penge var højt ansat. Men vedtoges der så en stor mængde korn, som bonden skulle svare, medvirkede det til at sikre et godt udbytte for staten. Den omregningsværdi, som kommissionen foreslog, var, som Holmgaard har vist, under gennemsnittet for de foregående 10 år (hvad der var den beregningsmetode, der var valgt til at anvendes i fremtiden), og på dette punkt foreslog så rentekammeret en forøgelse af taksten med 1 mark pr. tønde for hver af de 3 kornarter.

Hvad betød så denne forandring for den enkelte bonde? For en tilfældig udvalgt bonde som Ole Pedersen på Hvedesegaard i Skævinge, hvis afgift var fastsat til 8 tønder og 5 skæpper af hver kornart, betød denne forandring en besparelse på ca. 25 mark, d.v.s. lidt over 4 rdl. Denne gårds hartkorn (7 tønder og 5 skæpper) svarede nogenlunde til gennemsnitsstørrelsen for gårde i Frederiksborg amt[50]).

Som det ovenfor er vist, ville der i forhold til den oprindelige beregning blive pålignet hver bonde endnu 4½ rdl. Rentekammeret motiverede sin for-

andring af taksterne med, at kommissionens forslag afveg for meget i forhold til de seneste års priser, men havde det taget konsekvensen heraf, kunne forhøjelsen være blevet større. Facit bliver imidlertid, at denne for bonden gunstigere beregningsmetode gav den enkelte bonde en gennemsnitlig fordel på 4 rdl. (1 mark for hver kornsort for hver tønde hartkorn), hvoroverfor de endelige beregninger viste, at med de fastsatte afgifter ville han komme til at betale 4½ rdl. mere end oprindeligt beregnet, så der er noget, der tyder på, at man sætter til på karrusellen, hvad man har tjent for meget på gyngerne!

Herudover skal jeg ikke komme ind på, hvad reformen kostede bønderne. Holmgaard har foretaget en sådan beregning, der viser, hvor meget bøndernes afgift blev forhøjet, men for at en beregning skal blive retfærdig, må der kræves tre ting. For det første, at vi kender alle bondens afgifter før refomen, og det gør vi ikke, da det er umuligt at fastsætte værdien af naturalydelser som hoveri. For det andet, at vi kender afgifterne efter reformen, og de kan stort set beregnes. Holmgaards eksempel viser 64 rdl.[51]). For det tredie, at vi har bondens indtægtsstigning som følge af reformen, og heller ikke denne kan beregnes. Men har vi ikke alle indtægter og afgifter (og her menes også andre end dem, der skulle beregnes i penge), forekommer det ikke givtigt at beregne en del af et sådant regnskab. Og det må stå hen som et åbent spørgsmål, om bønderne trods de større afgifter ikke faktisk fik en større realindkomst, for det må ikke forbigås, at udskiftningen skulle forbedre dyrkningsvilkårene, så bønderne kunne betale de øgede afgifter.

Hvad angår fastsættelsen af den årlige afgift, kan det således med en ikke ringe ret hævdes, at der ikke var tale om en statsmagt med en stærkt voksende appetit. Der blev taget en sikkerhedsmargen, som måske kunne synes stor, men deles den ud på amternes bønder, er det tvivlsomt, om det kan siges, at den var urimeligt stor. Det skal bestemt ikke bestrides, at kommissionen tog fiskale hensyn, men en nuancering af Holmgaards tese må være påkrævet. Det fiskale hensyn, kommissionen tog, kan rettere siges at være, at den så til, at staten ikke satte penge til, og for at sørge for det afsatte den en sikkerhedsmargen. Det kan således konkluderes, at dens handlinger var i smukkeste overensstemmelse med kommissoriets ordlyd, og stort mere kan man ikke forlange.

De øvrige ændringer til skødeudkastet skal herefter omtales. De synes at stamme fra rentekammeret, idet dette skrev, at det havde fundet det nødvendigt at gøre disse kommentarer, som kommissionen havde bifaldet og indrykket i udkastet[52]). For at fremme ekspeditionen blev der til rentekammerets forestilling bilagt 40 trykte skødeformularer, og da de næppe er trykt på én dag, giver det hele indtrykket af, at der har været forhandlet om disse ændringer før 2/6. Hvornår denne eller disse forhandlinger er foregået er uvist, da der ikke synes at eksistere noget andet dokument herom, men det er sikkert, at det må være sket efter at stavnsbåndets ophævelser var behandlet i

den store landbokommission. Hvad der er mærkeligere er, at de trykte skødeblanketter har en anden rækkefølge på artiklerne og dermed andre numre, som ikke er omtalt eller anvendt i de nævnte forestillinger. Heller ikke dette forhold synes der at være nogen forklaringsmulighed for, og der skal her gives en fortegnelse over artiklernes numre i udkastet og det færdige skøde:

Udkast	Færdigt skøde
1	1
2	19
3	2
4	22
5	21
6	3
7	4
8	5
9	6
10	7
11	8
12	9
13	10
14	11
15	12
16	13
17	20
18	14
19	15

Den vigtigste ændring var nok fastsættelsen af hoveriet. Fra begyndelsen var det meningen, at hoveriet skulle ophøre, men kommissionen havde taget det forbehold, at evt. nødvendigt hoveri skulle bestemmes tydeligt[53]). Kronborg amt fik sit naturalhoveri afløst, hvorimod bønderne i Frederiksborg amt måtte påtage sig høhøsten på en for hver enkelt gård bestemt lod i de kongelige stutterivange[54]). Hoveriafløsningen kom til at koste bønderne i Kronborg amt 10 mark pr. tønde hartkorn, men kun 9 i Frederiksborg amt. V. A. Hansen har forklaret, hvor skadeligt hoveriet var p.g.a. tidsspilde, at hovfolkene skulle have en madpose med, og at de ikke kunne drive hovmarken ordentligt med deres trætte heste, men man fandt altså ikke at kunne undvære hoveriet helt, og der måtte tages hensyn til statens interesse[55]).

Resten af ændringerne var mindre epokegørende. Stavnsbåndets ophævelse medførte, at artikel 14 måtte ændres, så at der i almindelighed gjordes opmærksom på, at anordningen om landmilitsen skulle følges. Der blev foreslået ny artikler nr. 20 og 21 (de ny numre blev 16 og 17) for at sikre, at skadeligt vands afløb ikke blev forhindret. En tredie ny artikel nr. 22 (nyt nummer 18) skulle sikre, at bonden eventuelt måtte stille jord til rådighed til

Henrik von Levetzon 1734-1820, til Kokkedal, amtmand. Farvelagt blyantstegning af C. Løffler, Frederiksborg.

skolestier uden noget vederlag. De sidste ændringer gik ud på at specificere pligterne i artikel 12 og 13 om løn til skoleholder og jordemoder samt specificering af konge- og amtsrejser.

Det må konkluderes, at de nævnte ændringers indhold ikke var af større rækkevidde i principiel henseende, og de rokker ikke ved vurderingen af skødeudkastet (ovenfor s. 34–35), men bekræfter tværtimod, at kommissionen forbeholdt staten de rettigheder, den fandt passende.

Et problem, der tidligere er antydet, er forholdet mellem kommssionen og rentekammeret med det personsammenfald, der er til stede og tydeligst markeret i Chr. D. Reventlows person[56]). I forbindelse med behandlingen af kommissionens forestillinger er det i det foregående vist, at kommissionens forslag generelt er blevet accepteret af rentekammeret, som normalt kun havde mindre væsentlige kommentarer og indvendinger, og i visse tilfælde som det just fremført har begge organer forhandlet sammen. På to punkter var der tilsyneladende uenighed mellem de to, og det gælder kommissionens ønske i 1786 om at uddele skøder, uagtet de ikke var færdige, og omregningen mellem penge og korn i 1788.

I det første tilfælde hæfter man sig uvilkårligt ved, at Chr. D. Reventlow

har underskrevet en begæring om, at der straks blev uddelt skøder, såvel som en begæring om, at der ikke blev udgivet skøder straks[57]). Som første deputeret i rentekammeret skulle hans indflydelse have været så stor, at han kunne bringe sagen frem til kongelig afgørelse, men da han kunne være overilet, forekommer det troligt, at han i mellemtiden er blevet overbevist om det uhensigtsmæssige i at uddele ufærdige skøder[58]).

Holmgaard har fremført, at rentekammeret et par gange bremsede kommissionens krav om økonomisk udbytte for staten, og har dermed antydet et modsætningsforhold[59]). Hans vigtigste eksempel er punktet om omregningen mellem penge og korn, men dette må ses i den større sammenhæng, som er analyseret ovenfor (s. 36 flg.). Det er mest troligt, at ændringen af tallene i kommissionens forestilling af 2/6 1788 er sket i forbindelse med behandlingen af den i rentekammeret, og Chr. D. Reventlow har kun underskrevet i rentekammerprotokollen og ikke i kommissionens kopibog. Det er derfor rimeligt at antage, at han ikke har beskæftiget sig med forestillingen før på dette sene tidspunkt, ja det kan endog være ham, der har foreslået rentekammerets tanke om det ændrede beregningsgrundlag[60])! I alt fald er det sikkert, at der snarere end uenighed var tale om en regulering, der var nødvendiggjort af udviklingen, d.v.s. de indkomne beregninger.

Det kan derfor fastslås, at der næppe var tale om principielle uoverensstemmelser mellem kommission og rentekammer, men vel nok at der i rentekammeret har været lagt vægt på mere formelle forhold, hvor kommissionen har taget sig af de store linier.

Der var nu enighed om skødets udseende, og 40 skødeblanketter lå parat til kongelig godkendelse og underskrift, der fandt sted 6/6 1788[61]). Rentekammeret kunne følgelig tilskrive kommissionen, at skødeudkastet var godkendt, men at maximumsgrænsen for ejendomsstørrelsen kunne dispenseres for en beboers livstid. Der kunne nu uddeles skøder, når de fornødne lokale tilføjelser var gjort, og den faste årlige afgift tilføjet, men hvis dette ikke kunne ske, skulle der som hidtil gives skriftlige forsikringer om en senere udstedelse af skøde[62]). Desuden udgik en placat, der indskærpede artikel 21 i skødet, hvorved det blev fastslået, at kreaturer, der passerede gode hegn, skulle betragtes som »uvane«[63]).

Det er nævnt, at kommissionen allerede havde kandidater til at modtage skøder, og uddelingen af de første kom til at ske under højtidelige former, idet de få udvalgte bønder modtog deres skøder 15/8 1788 på Frederiksborg slot[64]). Slotsprovsten talte kort til dem[65]), men selveste Chr. D. Reventlow trådte frem og holdt en tale for dem[66]). Denne tale er vurderet på vidt forskellige måder. »Det var et stort og betydningsfuldt Øjeblik i den danske Bondestands Historie, da C. D. R. . . . traadte frem for en lille Flok nordsjællandske Bønder og holdt en saadan Tale til dem om . . . Værdien ved fri Ejendomsret og økonomisk Selvstændighed«, har Hans Jensen kommente-

ret[67]). Imod denne opfattelse har Holmgaard fremført, at talen reelt må karakteriseres som uvederhæftig propaganda. Nu er det i det tidligere anførte vist, at det fiskale aspekt må tillægges ringere vægt, end Holmgaard har ment, så udfra hans præmisser forekommer karakteristikken nok mindre dækkende.

Selvom fremgangsmåden ved uddelingen var ganske påfaldende, kan man ikke forvente, at talen udelukkende var møntet på bønderne, skønt det var en æresbevisning overfor dem. Hvis den kun var henvendt på dem, havde det vel heller ikke været nødvendigt at få den trykt, og det kan have sin interesse at undersøge dens indhold nøjere.

Talen fremhævede, at der var tænkt på bondens forbedrede kår. Reventlow forventede en øget velstand og et forbedret dyrkningsresultat, og var bøndernes tilstand allerede nu lykkelig, så ville den i fremtiden blive langt bedre. Desuden var der en sikker forventning om, at bøndergodset ville stige i værdi. Om bønderne erklærede han, at de »med usædvanlig Flid og Mod« havde arbejdet med på reformen. De i tidligere tider miskendte bønder ville med Guds velsignelse blive et arbejdsomt, lykkeligt og kækt folk, af hvis velstand alle andre stænder ville tage deres udspring. Sagt i al korthed giver talen udtryk for en rosenrød fremtid, en flink og uegennyttig kommission og flittige bønder. Derimod nævnte talen intet om, at ejendomsretten stadig var indskrænket, at der stadig skulle ydes naturalhoveri (selvom det meste var væk), og at bønderne selv skulle betale reformen.

Der kan findes to grupper, som talen var bestemt for. For det første fortalte den de nordsjællandske bønder, hvor godt de ville få det, og for det andet skulle den fortælle offentligheden (og vel især reformmodstanderne), hvor godt statens forsøg med reformer var gået. Karakteristikken af bønderne er ganske slående i denne sammenhæng, og man erindrer sig kommissionens betænkning af 23/1 1785, hvor den overvejede, om der burde være tilsyn med selvejerbønderne!

Holmgaards karakteristik af talen som propaganda må derfor stadig have sin gyldighed omend udfra andre præmisser. Det var en propaganda for landboreformer.

I denne sammenhæng er der et aspekt ved kommissionens arbejde med skødeudkastet, som fortjener at fremdrages; det er dens hastværk. Først ville den udstede ufærdige skøder, og siden indleverede den en forestilling, hvor der kun var tale om en foreløbig gevinstberegning over reformens økonomiske virkninger. En forklaring herpå kan kun findes i en større politisk sammenhæng for og mod landboreformer. Da der var en ikke ringe modstand mod reformerne i godsejerkredse, ville det være af betydning at præstere et godt og solidt reformarbejde, så der var noget at fremvise for modstanderne, og jo før jo bedre. Man kan vel fatte, at når Reventlow ønskede at vise, at reformen var godt afsluttet på denne utraditionelle måde, så var han også utålmodig efter at *få* den afsluttet. Heraf kan måske også udledes, at der har

været lagt mindre vægt på arvefæstet end på den øvrige del af reformarbejdet.

Var det nødvendigt at propagandere overfor bønderne? Umiddelbart kunne man tro, at det skulle være klart for dem, at arvefæstet var en stor forbedring, og hvad reformværket iøvrigt angår, mener Birte Stig Jørgensen, at bønderne på denne tid i almindelighed havde overvundet deres modvilje mod udskiftningen[69]). Fordelen ved arvefæste som den øgede ejendomsret (og -værdi) og dispositionsret var selvfølgelig lidt begrænset, men der var garanti for, at fader kunne efterfølges af søn, og gården blive i slægtens eje.

For en tidligere periodes vedkommende har Skrubbeltrang vist, at der var et reelt arvefæste ved 40–45 % af alle forandringer i fæstegårdenes brugere (ved at søn efterfulgte faderen eller ved enkens giftermål)[70]), og kommissionen erklærede dette reelle arvefæste for sædvanlig måde[71]). Desuden havde kommissionen beregnet at kunne spare et beløb på restancer, hestehjælp m. v., og en uofficiel långiver (med eller mod dens vilje)[72]). Hvis sådant kunne gå, kunne retten til at optage lån i gården betegnes som overflødig (hvis da ikke bonden gik for vidt og blev fradømt sit fæstebrev). Når det så samtidig betænkes, at arvefæsteforholdet medførte højere afgift og en række hidtidige pligters fortsættelse, kunne det befrygtes, at nogle bønder ville søge fordelen ved udskiftningen, men ikke søge det dyrere arvefæsteforhold og dermed snyde staten for dens fortjeneste.

Dette forhold var kommissionen opmærksom på, og i sin skrivelse til rentekammeret et halvt års tid efter Reventlows tale bemærkede den, at selvejerens efterkommere ville komme til at betale den højere afgift, hvorimod fæsterens efterkommere ville kunne regne med at få gården alligevel og til den gamle afgift. Kommissionen ønskede derfor, at den forhøjede afgift skulle træde i kraft efter de 10 års forløb efter grundforbedringshjælpens tilståelse på alle fæsteledige gårde efter 30/6 1789. Denne skrivelse er unægtelig det negative modstykke til Reventlows løfterige tale.

Hvordan bønderne har vurderet arvefæstet med den forhøjede afgift, kan vi næppe aflæse noget sted, ej heller i deres handlinger, da fæste og arvefæste i afgiftsmæssig henseende så hurtigt bliver ens. I modsat fald havde der været mulighed for at undersøge overgangens kronologiske forløb. I den nævnte skrivelse gav kommissionen ikke udtryk for, at der skulle være stor forskel på de to kategorier. Begge måtte ventes at have ens indtjeningsmuligheder, og rettigheder som at tage lån i sin gård, pantsætte den eller testamentere den til sin søn ville næppe være aktuelle hver dag. Det er da også bemærkelsesværdigt, at kommissionen således vurderede arvefæsteren ringere stillet end fæsteren, og har bønderne kun opfattet arvefæstet som en formalisering af nogle reelle rettigheder, kan det ikke undre, at den søgte at gøre fæsteforholdet afskrækkende, for det var jo meningen, at man skulle overlade bønderne deres gårde til ejendom og afslutte reformen på denne måde.

Det må dog nævnes, at med formaliseringen af de forskellige rettigheder og

vel især hoveriafløsningen var bondens stilling blevet forbedret, selvom det måske på kortere sigt har virket mindre tydeligt, men kommissionen har åbenbart ikke følt sig sikker på, at de ville opdage det. Og udskiftningen var i orden, hvad enten bonden var fæster eller arvefæster.

Holmgaard mener, at der med dette udspil fra kommissionen er tale om et reelt tvangssalg[74]). Formelt kan der selvfølgelig ikke være tale om sådant, da den fastlagte procedure medførte, at den enkelte bonde selv skulle henvende sig til amtmanden. Det er dog også spørgsmålet, om det reelt er et tvangssalg. For selvom regeringen på den ene eller den anden måde ville lokke (eller true) bønderne til at ansøge, havde den alligevel ikke forpligtet sig til at uddele skøder. Tværtimod havde den offentliggjort betingelser for uddelingen, og som det siden vil fremgå, kom det faktisk til at forsinke en del ansøgere og endog ganske betydeligt i visse tilfælde. Hvis regeringen havde blæst på disse krav, kunne langt flere bønder være blevet arvefæstere langt tidligere, og det havde vel også været muligt at presse en købssum ud af dem. Man jævnføre salget af ryttergodset på Fyn i 1760'erne, hvor der mindre end 30 år før var tale om en meget hårdhændet behandling af bønderne[75]).

Sagen bør dog ses i den større sammenhæng, for hvis det kun var ejendomsværdien, der skulle betales, ville det være klart urimeligt, at fæsterne skulle betale den samme afgift, og de ville søge arvefæstet og nyde de (lidt!) bedre rettigheder. Men det må spørges, om det kun var ejendomsværdien, som kommissionen ville have betalt på denne afbetalingsmåde. For hvis man gennemgår kommissionens forestilling af 2/6 1788, fremgår det klart af beregningen, at det var hele reformarbejdet, altså udskiftning, udflytning m.m., der skulle betales gennem en forrentning på 2 og siden 4 % af den sum, der var anvendt på hele arbejdet[76]). Og hvis man godtager, at det er hele reformarbejdet, der skulle betales, ville det være forkert at lade en del af bønderne slippe for at betale, når alle høstede fordel af udskiftningen. Kommissionens gevinstberegning er da også gået ud fra, at alle bønder betalte den forhøjede afgift. Ville bønderne foruden driftsforbedringen modtage deres gård i arvefæste, var de velkomne, hvis de ansås for at kunne stå på egne ben.

Det var således på en indirekte måde, at staten krævede betaling for sin indsats, men det ville i virkeligheden være svært at finde en bedre metode, og at presse en salgssum ud af bønderne havde været vanskeligere. På denne måde skabtes der også et indtryk af, at bønderne fik den driftstekniske forbedring foræret, og at de derefter købte deres gårde til selveje. Staten fik gennemført reformen uden at sætte penge til og høstede dermed de positive virkninger uden at skade sit image. At der således har ligget økonomiske motiver bag kommissionens virke kan ikke undre, men som det også er fremhævet, tog kommissionen sig ikke groft betalt.

Da det i begyndelsen måske kunne vise sig besværligt at få ført bønderne frem til arvefæstet, måtte kommissionen gå mere aktivt til værks, og man

kan give Holmgaard ret i, at der er tale om en vis tvang, men hvis det kun var pengene, man var interesseret i, havde man jo ikke behøvet at tildele de forbedrede arvefæsterettigheder. At bønderne på denne måde opfordredes til at anstrenge sig mere ved at arbejde for sit eget, kom både stat og bønder til gode, og medmindre man forventer, at staten skulle foretage reformen gratis, må man indrømme, at overgangen til en selvejeform skete på en hensynsfuld måde.

Med dette resultat sluttede kommissionen sin virksomhed med arvefæsteskødet, og allerede året efter kunne V. A. Hansen udgive sin beretning om kommissionens virksomhed, som siden har været hovedkilden om kommissionen for de fleste forfattere[77]). Det er dog påvist, at der skal udvises nogen forsigtighed, når arbejdet skal anvendes som kilde f. eks. angående forestillingen af 2/6 1788. Også aftrykningen af et arvefæsteskøde, der stammede fra Kronborg amt med lavere afgift og uden naturalhoveri, kan (selvom det var korrekt) virke vildledende, når der sammenlignes med Frederiksborg amt[78]).

Beretningens formål var for det første at give en beretning om kommissionen; det behøver ingen nærmere begrundelse, men der var også et andet formål. Holmgaard har antydet, at kommissionens virksomhed dannede grundlag for forordning af 15/6 1792.[79]) V. A. Hansens beretning kan ses i samme lys, nemlig som en opfordring til reformer, og det var V. A. Hansen, der i den store landbokommission tog initiativet til nævnte forordning[80]). Det ville være interessant at undersøge forholdet mellem beretningen og forordningen, men det falder uden for dette arbejde. Hvad der her må interessere os, er den kendsgerning, at forordningen ikke tog arvefæstet op eller gjorde noget for dets fremme. Arvefæstet blev således ikke fulgt op fra offentlig side, men kun som en opfordring fra V. A. Hansen til sine standsfæller, godsejerne[81]).

Hermed var kommissionens arbejde med gårdmændenes arvefæste for alvor forbi, og fra nu af måtte udviklingen gå sin egen gang i den administrative proces. Kommissionen ophævedes efter egen anmodning i 1798[82]).

BØNDERNE OG ARVEFÆSTET

I det følgende skal opmærksomheden rettes mod bønderne, for da reformen erklæredes at være for deres skyld, er det rimeligt at se nøjere på deres forhold. Vigtig i denne sammenhæng er selvsagt overdragelsens kronologiske forløb (den gængse betegnelse selvejekøb lader sig vanskeligt anvende, fordi der ikke var tale om nogen egentlig købssum), men også fra egn til egn synes der at være tale om nogen forskel. Bøndernes initiativ til at ansøge om skøder og statens holdning hertil skulle det også være muligt at undersøge.

Dette problem har stort set været upåagtet i litteraturen om landborefor-

merne, idet denne overvejende har beskæftiget sig med det statslige initiativ. Nærmest er Jens Holmgaard kommet, men hans konklusion er draget på grundlag af et enkelt eksempel på beregningen af en bondes afgifter og statens politik. (jf. overfor). Spørgsmålet om bøndernes initativ er dog behandlet i en anden sammenhæng ved en undersøgelse over udskiftningen af Birte Stig Jørgensen, der er kommet til det resultat, at deres interesse i reformen var mere positiv, end man hidtil har ment[83]). Ikke mindst på denne baggrund skulle en undersøgelse over bøndernes holdning til arvefæstet være relevant.

Undersøgelsen er udstrakt til krongodset i begge de gamle amter Frederiksborg og Kronborg (den lille landbokommissions område), hvorved den øvrige del af det nuværende Frederiksborg amt er udeladt, d.v.s. hele Hornsherred, Frederiksværk gods og det gamle Hørsholms amt. Hovedparten af eksempler er hentet fra Strø og Lynge-Frederiksborg herreder.

Kildematerialet består i de bevarede arvefæste- og skødebreve, der er bevaret i adskillige eksemplarer, og hvor intet andet er anført, bygges der i det følgende på denne kildegruppe. En anden hovedgruppe er Frederiksborg amts skødedokumenter, der indeholder ansøgninger og forskellige indberetninger om bøndernes forhold; men skønt hovedparten er rutinemæssige indberetninger, hvorvidt en eller flere bønder kunne betragtes som kvalificerede til at blive arvefæstere, og hvorledes gårdenes tilstand var, kan der også findes flere vigtige bidrag til bøndernes initiativ[84]).

Det første, der her skal nævnes, er det faktiske forløb for overdragelsen og udleveringen af skødebrevene. Ved kontrol mellem de forskellige hold skødebreve synes det godtgjort, at alle er fundet (på to sene nær), hvad der ligeledes kan ses ved sammenligning med respektive jordebog. Resultatet er anført i bilag 1 by for by, og i denne sammenhæng bør det nævnes, at når antallet af uddelte skøder sammenlignes med det antal beboere i de enkelte byer, som er anført af Birte Stig Jørgensen på grundlag af udskiftningsforretningerne, vil en del tal være forskellige. Det beror på flere forskellige forhold som f. eks. nedlæggelser af enkelte gårde eller nyoprettelser (f. eks. ved deling af ældre gårde)[85]).

På sine rejser i amterne havde kommissionen grundigt undersøgt bøndernes forhold, og allerede inden arbejdet med skødeformularen og fastsættelsen af afgifterne var færdigt, var den opmærksom på bønder, der kunne anses for egnede til at modtage skøder, hvad den lod rentekammeret vide i februar 1787, idet den opregnede 16 bønder med navns nævnelse[86]). Vel var en del af disse blandt dem, der som de første modtog skøder i 1788, medens andre måtte vente til senere; men andre var dog i mellemtiden fundet egnede, og i 1788 blev uddelt ialt 17 skødebreve ved den første uddeling. De fordelte sig med 4 i Frederiksborg amt, nemlig 2 i Freerslev, 1 i Nr. Herlev og 1 i St. Havelse, og 13 i Kronborg amt, nemlig 10 i Villingerød, 1 i Endrup, 1 i Roland samt 1 i Helsinge (hvilken sidste dog næppe var landmand af profession).

De følgende år skulle blive travle for landinspektører, landmålere og regimentskrivere. Den næste uddeling fandt sted i 1790, hvor 51 skøder uddeltes, men rekorden sattes i 1791, hvor hele 159 skøder blev uddelt. For de flg. år er resultatet vist i tabel 1.

Tabel 1: Uddelingen af arvefæste- og skødebreve år for år:

1788	17	1823	5
1789	0	1824	1
1790	51	1825	0
1791	159	1826	1
1792	101	1827	2
1793	82	1828	10
1794	117	1829	0
1795	143	1830	6
1796	78	1831	1
1797	109	1832	2
1798	69	1833	4
1799	56	1834	5
1800	30	1835	3
1801	22	1836	2
1802	11	1837	3
1803	1	1838	0
1804	3	1839	0
1805	1	1840	0
1806	37	1841	1
1807	1	....	
1808	6		
1809	3	1850	2
1810	0	1851	0
1811	1	1852	0
1812	0	1853	0
1813	0	1854	0
1814	0	1855	1
1815	2	1856	0
1816	7	1857	0
1817	1	1858	0
1818	0	1859	0
1819	32	1860	39
1820	33	1861	1
1821	12		
1822	15		

En af kommissionens vigtigste betingelser for at tildele bønderne »arvefæste- og skødebrev« var, at deres jorder var indhegnede, så markfreden ikke kunne krænkes. Stengærder og levende hegn groede op og satte deres præg på landskabet, som det ses af dette billede fra egnen omkring Grønholt fra 1843 af O. J. Rawert (1786–1851), der i sin fritid fra hvervet som fabrikinspektør malede en mængde billeder fra hele Danmark. – Kongelige Bibliotek.

Der må tages forbehold for to skøder, der ikke er fundet, men begge er anført i fortegnelsen fra 1844 over bønder uden skøde.

Hvis man vil karakterisere denne uddeling af arvefæsteskøder, kan man passende gøre det ved at inddele den i de følgende fem perioder. I tiden 1788–1802 blev der uddelt ialt 1045 skødebreve, hvorved hovedparten af bønderne blev arvefæstere. Især 1790–1797 blev mange skøder uddelt, og i de sidste år ses en tydelig afmatning.

I perioden 1803–11 var uddelingen ret ubetydelig med ialt 53 uddelte skøder, men med 1806 som det eneste større år, og under resten af krigen gik uddelingen helt i stå.

Efter krigen begyndte uddelingen igen, først langsomt, men med en stigning til 1819–22, hvorefter den tog af igen. Ialt uddeltes i tiåret 1815–24 108 skødebreve.

Denne uddeling dækkede tilsyneladende det vigtigste behov, for i den følgende periode 1825–41 blev der kun uddelt et fåtal skøder pr. år og i visse år slet ingen. Ialt var der tale om 40.

Hermed syntes uddelingen at være gået helt i stå, og regeringen begyndte at overveje forholdene omkring arvefæstet på de kongelige godser. Resultatet blev resolutionen af 1/7 1846, der fastslog, at fæsteledige gårde på krongodset herefter *skulle* overgå til selveje, og at der foruden en fast årlig afgift skulle udredes en købesum. Denne skulle fastsættes efter gårdens værdi i handel og vandel, men fra dette beløb skulle dog trækkes det beløb, som ville blive forrentet gennem den årlige afgift, samt en trediedel af restkapitalen, som blev skænket fæsteren. Det medførte – selvfølgelig – ansøgninger om skøde til de

gamle betingelser fra hovedparten af de resterende bønder[87]). Det bevilligedes ikke! I 1850 modtog to bønder skøde på disse betingelser.

Resolutionen blev erstattet af loven af 8/4 1851, hvorefter de resterende gårde, ialt 43, fik skøde i tiden indtil 1861. Først på dette tidspunkt er der tale om et virkelig tvangssalg[88]).

Ialt ses der at være udleveret 668 skøder i Kronborg amt, 608 i Frederiksborg amt og 13 i Københavns amt.

Denne udvikling i hele området afspejler i nogen grad udviklingen i de enkelte landsbyer. I en del tilfælde (og der kunne opregnes mere end 50 eksempler) modtog samtlige bønder i en by arvefæsteskøder på samme tidspunkt, men hovedreglen var dog, at der gik flere år imellem, at den første og den sidste bonde modtog skøde på deres gårde. Denne tidsforskel var ofte ringe, men der kunne nævnes flere eksempler på, at der gik lang tid. En af de længste perioder var den i Ramløse, idet den første bonde fik sit skøde i 1791, men den sidste først i 1860, så der blev tale om en periode på 69 år. Den etapevise udvikling var dog ikke karakteristisk ved, at én bonde fik skøde et år, en anden et andet år. I reglen var der nogle stykker, der modtog samtidig. Dette mønster ændrede sig dog efter 1815 (jf. for eks. neden s. 56), men det kan vel også forklares med, at der i de enkelte byer meget ofte kun var et par bønder tilbage, som ikke havde modtaget skødet.

Det er allerede nævnt, hvorfra de bønder kom, som modtog skøde i 1788, og størstedelen var som nævnt fra Kronborg amt. I den efterfølgende tid var det dog i Frederiksborg amt, at udviklingen gik hurtigst. Således fandtes der i 1791 arvefæstere i 20 byer i Frederiksborg amt, men kun i 14 byer i Kronborg amt. Der var dog ikke tale om, at disse byer lå spredt jævnt udover amterne, idet hovedparten i Kronborg amt lå i Asminderød sogn og den vestlige del af amtet vest for Helsinge. Kun Havreholm og Villingerød falder udenfor dette mønster. Fordelingen i Frederiksborg amt synes at være mere jævn.

Som omtalt uddeltes hovedparten af arvefæsteskøderne inden 1802, og med afslutningen af denne periode var der uddelt skøder i alle sogne og de fleste byer, men udviklingen var stadig gået hurtigere i Frederiksborg amt, hvor der nu kun var 79 bønder, der ikke havde fået skøde, mod 167 i Kronborg amt. Fordelingen i Kronborg amt var stadig noget ujævn. Medens der i Asminderød sogn kun manglede 6 (ud af 94 bønder), manglede der i Søborg sogn 37 (ud af 48). De sogne, hvor endnu halvdelen eller flere af bønderne med udgangen af 1802 ikke havde modtaget skøde, var Søborg, Valby, Tibirke og Nødebo, men også i Esbønderup, Mårum og Helsinge manglede en del. De sogne, hvor udviklingen næsten var afsluttet, var Asminderød, Tikøb, Græsted, Annisse, Ramløse, Vejby og Grønholt. I Frederiksborg amt var der en del, der manglede i den vestlige del omkring Ølsted sogn, i Alsønderup sogn samt i forskellige byer syd for linien Vassingerød–Frederikssund.

Efter uddelingen i 1803–11 og 1815–24 manglede der kun to gårde i Fre-

deriksborg amt, men 85 i Kronborg amt. Af disse lå hovedparten ved nordkysten, især i Søborg sogn (25) og resten overvejende i Valby og Helsinge sogne.

Da uddelingen efter gamle vilkår sluttede i 1841, manglede der endnu 45 gårde i Kronborg amt, hvorimod uddelingen i Frederiksborg amt var afsluttet[89]). De gårde, der som de sidste modtog skøder, men under en anden ordning, lå især ved nordkysten i Tibirke og Søborg sogne og enkelte lå spredt nord for Gribskov.

Efter denne gennemgang af det kronologiske og topografiske forløb af uddelingen af skøder er det næste problem bønderne og deres holdning til arvefæstet. Skulle deres interesse svare til den viste udvikling, må det være klart, at en hel del var mindre interesserede. Kildegrundlaget for den følgende undersøgelse udgøres af de nævnte ansøgninger, hvoraf en del er bevaret. Det gælder desværre for denne kildegruppe, at en del er gået til i tidens løb, og det er derfor ikke muligt på dette grundlag at fastslå, hvornår alle bønderne indgav ansøgning.

Det er derfor heldigt, at der fra landinspektør Schyth, hvis distrikt omfattede Strø herred (sognene Alsønderup, Tjæreby, Skævinge, Strø, Lille Lyngby og Ølsted) samt en del af Lynge-Frederiksborg herred (sognene Nr. Herlev, Lillerød, Lynge, Uvelse og Gørløse), i 1790 indsendtes en oversigt over dette områdes beboere og deres status med hensyn til ønske om arvefæste. Det fremgår, at af dette distrikts gårdmænd, hvis antal var 319, havde 33 allerede modtaget skøde. I 1789 havde 19 bønder ansøgt og i begyndelsen af 1790 havde 230 ansøgt[90]). Det vil sige, at der på distriktet var 249 ansøgere, men kun 37, der ikke havde ansøgt. Og fra dette sidste tal skal desuden fratrækkes bønderne i Bendstrup (ialt 5), der ikke kunne søge, fordi deres by endnu ikke var udskiftet[91]), og desuden skulle en gård i Nejede nedlægges, når beboerne var afgået ved døden[92]). Der var således kun 31, der havde muligheden, men ikke havde udtrykt ønske om arvefæste i det 1½ år, der var gået, siden denne ejendomsform var indført.

Bønderne synes således at have vist stor interesse for at blive arvefæstere, og det kunne så være på sin plads at undersøge tidsrummet mellem ansøgning og tildeling. Ved at sammenligne med ansøgninger og Schyths nævnte beretning har det kunnet konstateres, at 270 bønder modtog skøde, inden der var gået 10 år (og i mange tilfælde før), men 39 havde ikke modtaget, og endelig kan 10 ikke placeres, da deres ansøgninger ikke er fundet. Til eksempel kan nævnes, at skønt alle bønder i Alsønderup havde ansøgt i 1790, modtog de sidste først skøde i 1833.

Der kan findes flere mulige forklaringer på processens længde. Det vil erindres, at kommissionen havde fastsat en procedure for udstedelsen af skøder. Det var derfor nødvendigt med en grundig undersøgelse af den enkelte

ansøger, og det ville være forståeligt, om det tog nogen tid i perioder, hvor der var mange ansøgere. I det følgende er anført nogle eksempler.

3/3 1795 ansøgte bonden Hans Jørgensen på Damgaard i Skævinge[93]), og hans skøde er dateret 22/7 1795. I 1795 var der i Strø herred kun 3 andre bønder, der fik skøde; det var bønderne i Tjæreby, der havde ansøgt om skøde i 1789, der var et år, hvor relativt få havde indsendt ansøgninger[94]). Hvorfor skulle det tage 6 år for dem, når f. eks. 13 bønder i nabobyen Harløse kunne ansøge i 1790 og få skødet året efter?

En sandsynlig forklaring kunne være, at disse bønder ikke var kvalificerede til at modtage skødet med det samme, og det var meningen, at bønderne først skulle tildeles arvefæste, når de havde ansøgt og var fundet kvalificerede, hvad der tydeligt fremgår af kommissionens forestilling og V. A. Hansens beretning[95]). Det er dog vanskeligere at dokumentere, for der ses ikke at være bevaret nogen indberetning om ukvalificerede bønder. Man kan dog slutte sig til noget e silentio, idet det fremgår af en indberetning fra landinspektøren, at der var 121 kvalificerede bønder, og det må således være underforstået, at resten ikke kunne anses for at være dette (selvfølgelig bortset fra dem, der havde fået skøde)[96]).

I denne forbindelse må det påpeges, at en af de betingelser, som kommissionen havde lagt vægt på, var opførelsen af hegn omkring lodderne til sikring af markfreden. En særlig artikel i skødet handlede herom[97]), og en placat, der udstedtes samtidig med dette, indskærpede denne betingelse[98]). Bønderne synes ikke at have været lige så interesserede, og det må have været nedslående for regering og kommission at konstatere, at de roligt lod hegnene forfalde, så der sidenhen måtte udstedes endnu en placat[99]). Interessen er dog næppe blevet større; endnu Sarauw talte om den manglende markfred[100]). Et andet punkt, hvor det kunne knibe, var brandforsikringen, der synes at være sket i sidste øjeblik[101]).

Som en følge af de mange ansøgninger indsendte landinspektør Schyth som nævnt en oversigt over kvalificerede bønder på det pågældende tidspunkt. Fortegnelsen opregnede 121 bønder, og det var kun godt halvdelen af ansøgerne.

Ud af de 121 bønder modtog de 81 skøde i det samme år (1791), hvor de var erklæret kvalificeret, men 39 kvalificerede måtte vente i flere år (længst bønderne i Ll. Lyngby, der måtte vente til 1806), og 1 ville ikke ansøge, skønt vedkommende faktisk var kvalificeret (i Skævinge). Forsinkelsen for de 39 må i visse tilfælde bero på lokaladministrationen. F. eks. blev udflytterne i Meløse erklæret for kvalificeret, og der blev tegnet skødekort[102]), men alligevel blev skødeindberetningerne først indsendt til rentekammeret 10/1 1797, hvorefter skøder blev udstedt[103]). I det bevarede materiale ses der ikke nogen forklaring på denne årrække.

Ovenfor er omtalt bønderne i Alsønderup, der ansøgte i 1790, men året

Som kommissionens virke satte præg på landskabet (jf. foregående illustration), satte den også præg på landsbyen, hvor fællesskabet ophævedes og indskrænkedes til det fællesskab, som findes i og omkring kirke, præstegård og – i dette tilfælde – kro. Parti fra Asminderød 1829 af Fabritius de Tengnagel. – Statens Museum for Kunst, kobberstiksamlingen.

efter ikke regnedes blandt de kvalificerede. I 1804 kom der igen et initiativ fra deres side, idet amtmanden kunne meddele rentekammeret, at der var nogle bønder, der havde indgivet ansøgning[104]). Den umiddelbare anledning til skrivelsen var, at der manglede skødekort, og året efter kunne de fornødne beregninger for tre navngivne beboere indsendes[105]). De fik skøde 1806. Blandt disse var en af ansøgerne fra 1790, medens de andre havde fæstet gårdene senere. En anden af ansøgerne fra 1790, Søren Pedersen, ansøgte igen i 1823[106]), og han brugte 33 år til at gøre sig kvalificeret og ansøge igen, men man kan spørge sig om, hvilken del af processen tog længst tid, for der kunne nævnes eksempler på, at bønder troede, at skøder blev uddelt, uden at der skulle ansøges. Hvorfor da søge flere gange? (Jf. nedenfor s. 59.)

Men kan nogle bønder eventuelt have savnet initiativ, var der andre, der kunne udvise det. Her kan nævnes de nedenfor omtalte bønder fra Ll. Havelse, men f. eks. også Frans Andersen i Alsønderup. Da der var gået et år efter hans ansøgning, henvendte han sig til amtmanden, hvor han fik at vide, at såvel løfte som anmodning var sendt videre til rentekammeret, og han anmodede derefter om snarlig tilsendelse[107]). På dette sted kan det bemærkes, at medens der for de tidligere ansøgningers vedkommende oftest var tale om en del bønder, der ansøgte samtidig, var de senere præget af enkeltansøgninger, hvad der igen mærkes på udstedelsen af skøderne. Det er dog ikke så mærkeligt, for i mange byer var der kun tale om enkelte bønder, der på denne tid ikke havde fået skøder.

Der har været berørt tilfælde, hvor lokaladministrationen var langsommere, men i disse har rentekammerets ekspedition normalt været ret hurtig. I dette mønster er der dog en undtagelse, der for Strø herred gælder de bønder, der modtog skøde omkring 1819, d.v.s. bønderne i Ølsted, St. Havelse, Ll. Havelse og Bendstrup. Som eksempel skal her fremdrages de fire bønder i Ll. Havelse (den femte havde fået skøde i 1791). Hvornår disse første gang har ansøgt kan ikke dokumenteres, men det står fast, at de ikke ville i 1790[108]). I 1811 kan deres første ansøgning findes, men der har været arbejdet med deres forhold før, idet der findes en indberetning fra amtsforvalteren til amtmanden, hvor det bl. a. nævnes, hvilke bønder der var i byen, og hvilket år de havde fæstet gården. I løbet af 1811 foretog landinspektøren de fornødne beregninger, og det færdige resultat sendtes til rentekammeret 23/5 1812. Skøderne blev dog først underskrevet 7/8 1819, og det giver en tidsforskel på syv år, hvor der reelt intet er sket. Da der var gået halvandet år efter 1811-ansøgningen, gentog bønderne deres ansøgning, hvori de gjorde opmærksom på, at de havde fået løfte om skøde i 1800 og 1805. og at de havde afleveret deres fæstebreve[109]).

En sådan tidsforskel må give anledning til en nøjere overvejelse, men af de bevarede dokumenter fremgår ingen forklaring. Denne turde dog ligge i de vanskelige pengeforhold omkring inflationen og statsbankerotten. Bestemmelsen om, at den årlige afgift skulle betales i penge på grundlag af et kvantum korn, hvis værdi var ansat efter gennemsnittet af de foregående 10 års kapitelstakst, måtte virke skadelig, når prisniveauet igen faldt til det normale. Det kan derfor ikke forbavse, hvis rentekammeret ikke ville udstede endelige skøder og derfor faktisk bremsede udviklingen, der som nævnt gik helt i stå 1811–15. Ved reguleringen af pengevæsenet i 1813 indskrænkedes da også denne gennemsnitsregel[110]), og da priserne var begyndt at nå ned i nærheden af det niveau, hvor de havde befundet sig inden krigen[111]), udstedtes der en kongelig forordning, hvorefter der for fremtiden skulle afregnes efter det pågældende års kapitelstakst, hvis bonden ønskede det, og ved fæsteforandringer skulle denne regel indføres[112]). Det må således konstateres, at også pengeforholdene fik betydning for indførelsen af arvefæstet, og på grundlag af de bevarede beregninger kan det fastslås, at udviklingen kunne være gået hurtigere.

Man kunne forestille sig, at udskiftning og udflytning skulle have nogen betydning for det tidspunkt, hvor bønderne kunne blive kvalificerede til at ansøge. De følgende eksempler er udvalgt efter udviklingen i Strø herred.

Kommissionen havde været inde på den tanke, at bønderne i de tidligst udskiftede byer først ville blive kvalificerede til at blive arvefæstere[113]). Nejede var som den første by i området udskiftet i 1776[114]), men skønt bønderne ansøgte i 1790, var de året efter ikke kvalificerede[115]), og skøder fik de som nogle af de allersidste i 1820. Hovedparten af byerne (13) udskiftedes

Denne gård fra Endrup i Asminderød stammer måske ikke fra de år, da Den lille Landbokommission stillede statsmidler til rådighed for opførelsen af nye gårde (udflyttergårde), men er karakteristisk for gårdenes udseende i Nordsjælland omkring 1800. (Nationalmuseet).

1785–87, og iblandt disse var der byer med tidlig og sen udvikling. Skævinge, der var færdigudskiftet i 1787, havde i 1791 alle sine beboere vurderet som kvalificerede eller med skøde[116]), hvorimod Ølsted (udskiftet 1786) kun havde 2 kvalificerede beboere i 1791, skønt de fleste havde ansøgt[117]). Flere eksempler kunne fremdrages, og der ser ikke ud til at være nogen sammenhæng.

På grundlag af de tal, som Birte Stig Jørgensen har opgivet, kan udflytningen i dette distrikt udregnes til 84 af 191 bønder, hvorved udflytningsprocenten er 43[118]). Af bøndernes ansøgninger fremgår i reglen, om det drejer sig om indboere eller udflyttere, og som kontrol er desuden anvendt matrikelkort[119]). De herved fremkomne tal er en anelse højere end Birte Stig Jørgensens, der bygger på udskiftningsforretningerne, der ikke alle er overleveret, men desuden er der sket en udflytning efter udskiftningen. Matrikelskortene angiver en udflytning for 92 beboere, hvorved udflytningsprocenten hæves til 48. I tabel 2 er på grundlag af ansøgningen af 10/2 1790 (og kontrolleret ved matrikelskort) givet en oversigt over indboere og udflyttere. Det fremgår, at antallet af udflyttere er 118 mod 112 indboere. Udflytningsprocenten, der bliver 51, afviger ikke markant fra områdets procent.

I tabel 3 er udvalgt de ansøgere, der var kvalificerede til at få skøde og fik

det i 1791 (dog er St. Havelse udeladt, da det ikke nøjagtigt kan ses, hvem der ansøgte i 1789 og 1790[120]), og tallet for Skævinge er angivet efter ansøgningen, hvorimod det iflg. matrikelskortet skulle være 9–9; matrikelskortets angivelse stemmer overens med Birte Stig Jørgensens, men hvornår udflytningen er sket ses ikke. Med forbehold for Skævinge er der tale om 33 indboere og 27 udflyttere, d.v.s. en udflytningsprocent på 45, men måske dog lidt højere, hvis udflytningen i Skævinge er afsluttet. Hvorom alting er, der er ingen signifikant forskel mellem normalfordelingen af indboere og udflyttere og fordelingen blandt ansøgere og kvalificerede bønder.

Tabel 2: Forholdet mellem indboere og udflyttere for ansøgerne i 1790 (ansøgning af 10/2 1790, SKD 782).

	Indboere	Udflyttere
Hammersholt	5	4
Lillerød	5	3
Børstingerød	4	1
Lynge	7	16
Kollerød	5	5
Gørløse	6	13
Alsønderup	7	2
Tulstrup	5	3
Nejede	4	5
Ullerød	5	–
Harløse	6	7
Skævinge	9	9
Strø	4	8
Sigerslevøster	7	10
Lille Lyngby	4	4
Meløse	8	11
Store Lyngby	8	7
Ølsted	3	5
Ubberup	1	–
Store Havelse	7	5
Grimstrup	2	–
	112	118

Tabel 3: Fortegnelse over bønder, der ansøgte om skøde 10/2 1790 og modtog det i 1791.

	Indboere	Udflyttere
Ullerød	5	–
Harløse	6	7
Skævinge	9	9
Strø	1	1
Sigerslevøster	8	9
Ølsted	1	1
Ubberup	1	–
Grimstrup	2	–
	33	27

Til sidst skal de bønder undersøges, der var længere tid om at ansøge end det første halvandet år; kort sagt, de, der er opregnet i Schyths indberetning af 11/3 1790. Der var 37, men som nævnt var seks forhindret i at ansøge. Ud af de resterende 31 var godt halvdelen fra Uvelse og godt en fjerdedel fra Ølsted sogn. Der var tale om 21 indboere og 10 udflyttere, men skønt der er tale om en del flere indboere end udflyttere, skal man nok være noget forsigtig med at generalisere udfra et så lille antal.

En forklaring på, at de ikke ansøgte, kunne ligge i, at de var usikre eller direkte betænkelige ved den større selvstændighed og risiko, som arvefæstet kunne tænkes at medføre. På den kvantitativt vigtigste ansøgning er imidlertid kun anført om visse bønder, at de ikke ville ansøge uden videre motivering[121]). Interessant er derfor Hans Jørgensens ansøgning i 1795 (Damgaard i Skævinge). Han nævnte, at hans forgænger som fæster på gården var betænkelig, men man mærker sig også, at han troede, at han automatisk ville modtage skøde uden at ansøge[122]). Dette var sandelig ikke i overensstemmelse med kommissionens holdning, at skøder ikke burde gives, langt mindre pånødes, men burde søges af den enkelte fæster. Fejltagelsen er han da også blevet klar over, da han havde været fæstebonde i tre år[123]). Andre ansøgninger er mindre oplysende, idet de indskrænkede sig til at takke for den kongelige nåde eller erklære, at ansøgeren fandt sig kvalificeret[124]).

Det kan ikke have været de ændrede afgiftsforhold, der afskrækkede, for de skulle jo i lige grad ramme arvefæstere som fæstere. Uvidenhed eller manglende egnethed kan have holdt dem tilbage, ligesom de ikke kan have turdet påtage sig ansvaret som mere selvstændige.

Hvor meget sådant kan have betydet lader sig næppe udlæse af kilderne, men dets betydning kan man lettere vurdere ved at se, hvornår de opgav deres modvilje og indgav ansøgning. Det kan være svært af fastslå, da en del ansøgninger mangler, men man mærker sig, at hovedparten af bønderne i Uvelse fik skøde i 1795, og størstedelen af resten må have ansøgt senest om-

kring 1811–12, hvilket kan fastslås ved hjælp af de eksisterende skødeberegninger. I det tidligere omtalte eksempel om Ll. Havelse ses det da også tydeligt, at var bønderne i starten langsomme til at reagere, tog de senere fat og gjorde en indsats ved at rykke flere gange efter skødet, omend deres succes i denne retning var betinget.

På det givne grundlag må det således fastslås, at der fra bøndernes side blev vist en betydeligt større interesse for arvefæstet, end man på grundlag af skødeudstedelsen kunne vente. Der var nogen modstand, men det meste af den lod sig ret snart overvinde, og først mod de sidste måtte der anvendes hårdere midler. Der er altså ingen tvivl om, at det her gik bedre, end det gik for V. A. Hansen, da han ønskede at indføre arvefæstet på sit gods Frydendal, hvor bønderne ikke turde indlade sig på det[125]).

KONKLUSION

Efter at have betragtet den lille landbokommissions tanker og handlinger og efter at have fulgt bøndernes handlinger i den efterfølgende tid er tiden nu inde til at vurdere den statslige politik. Den af Jens Holmgaard fremførte tese, at statens interesse væsentligst drejede sig om en forøget fortjeneste, synes at være mindre dækkende. Da rentekammeret og kommissionen opdagede, at den forventede forøgelse i nettoudbyttet var blevet større, end de havde forestillet sig, blev der rådet bod herpå ved at ændre omregningen mellem penge og korn, hvorved der blev givet afkald på et væsentligt beløb. Selvom den omregning, der blev godkendt, afveg noget fra gennemsnittet af de sidste 10 års kapitelstakster (men var nogenlunde på niveau med 1787-taksterne), vistes der således en god vilje til at undlade at presse bønderne for hårdt. Hvis man accepterer, at bønderne ved forhøjelsen betalte for den driftstekniske reform (udskiftning m.m.), må man også indrømme, at den vundne fordel for statskassen i virkeligheden slet ikke var så stor, og den ville ikke engang indtræde straks. På denne baggrund var det da også rimeligst samtidig at ændre afgifterne for fæsterne, som driftsteknisk modtog lignende fordele. På denne måde kom begge amters bønder til at betale, og der var således 1300 bønder til at dele udgiften. Specielt når man sammenligner med tidligere selvejekøb, forefalder det ikke rimeligt at erklære, at staten tog sig betalt i urimeligt omfang, og da slet ikke, når den med hele sit værk skabte grundlaget for, at bønderne kunne betale afgifterne.

Til trods herfor var det ikke udelukkende sociale hensyn til bønderne, der drev værket. Det er vist, at staten til de bønder, der efter dens mening var uegnede til at blive arvefæstere, overlod ejendomsret og brugsret, men det vil være fremgået, at disse rettigheder ikke var ubetingede, og de krav, der stilledes til bønderne, gik ud over de krav, der kunne stilles til en selvejer. Forskellige naturalydelser, afgift ved ejerskifte, herlighedsret, jagtret for at op-

I modsætning til foregående illustration kan denne vinkelgård fra Villingerød, Esbønderup sogn, dateres til 1825. Det var ikke fattige folk, der opførte sådanne gårde midt i en landbrugskrise, og kommissionens værk blev da også til stor gavn for egnen. (Nationalmuseet).

summere de vigtigste. Disse krav, der forefalder alt andet end sociale, falder i virkeligheden godt i tråd med den grundholdning, der var udtrykt i kommissionens kommissorium; der var nok en reformvilje til stede, men det måtte ikke koste staten for meget, ja helst ingenting. Det arvefæstebegreb, der her skabtes, blev derfor en mærkelig blanding af fæstepligter og ejendomsrettigheder.

Når dette er sagt, må det dog også konstateres, at der med arvefæstet indførtes et nøje reguleret forhold mellem staten og bonden. Foruden udskiftningen, som bonden havde betalt for, fik han overladt ejendomsretten, en væsentlig lettelse med hensyn til hoveri (denne hoveriafløsning er meget symptomatisk for statens holdning; da det praktisk ikke lod sig gøre at undvære høhøstningshoveriet, krævedes det fortsat, men resten blev afløst) og fri lejlighed til at disponere over sin jord og sin tid. Der var skabt en basis for et mere produktivt landbrug, der ville kunne svare de forhøjede afgifter sidenhen, og overgangen var mildnet med overgangsordninger. Indførelsen af denne arvefæsteform i de nordsjællandske amter må følgelig vurderes positivt.

Kommissionens hastværk demonstrerede dens interesse i reformer. Det var betydningsfuldt at aflevere et færdigt reformværk incl. uddeling af arvefæste, men at den havde for travlt, ses i diskussionen omkring skødeudkastet i 1786. Jo før skøder blev uddelt, jo før ville eksemplets magt få betydning, og når man erindrer sig den intensive debat om reformers berettigelse eller ej, kan

man forstå kommissionens hastværk. At den alligevel ikke ønskede at sætte resultaterne over styr ved ubetinget at uddele skøder, men i stedet fastsatte betingelser og håndhævede dem, viser, hvormeget arvefæstet var en gunstbevisning og ikke en pånødning, og der kan næppe være tvivl om, at disse betingelser fik standset ikke få interesserede bønder.

Bønderne blev ikke tvunget til at købe deres gårde. Kommissionen kunne have nøjedes med at forhøje fæsteafgifterne uden at uddele skøder. Det økonomiske resultat var blevet det samme.

Den lille landbokommission blev berømt for sin grundighed ved udskiftningen, og dele af dens resultater kom til at betyde en del for lovgivningsarbejdet i 1790'erne som f. eks. udskiftning og hoveriafløsning. I tilfældet med arvefæstet skete dette ikke, men det skulle tjene som eksempel og forbillede. Både den første skødeoverrækkelse og senere Hansens beretning er eksempler på en reformpropaganda.

Fra starten synes bøndernes interesse i arvefæstet at have været stor, og skønt de statslige krav om indhegning m.m. har virket noget forsinkende, blev langt størstedelen af bønderne arvefæstere i løbet af de første 15 år, og det er næppe helt ved siden af at karakterisere bøndernes interesse som større end statens.

NOTEAPPARAT:

[1] Edvard Holm, Kampen om Landboreformerne, 1888, N. Rasmussen Søkilde, Landboreformerne og den danske Bondestands Frigjørelse, 1888.
[2] Hans Jensen, Dansk Jordpolitik I, 1936. Hans opfattelse er også markant i behandlingen af den lille landbokommission i Chr. D. Reventlows Liv og Gerning, 1938, s. 92–103.
[3] Jens Holmgaard, De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne, Erhvervshistorisk Årbog VI, 1954, s. 59 ff.
[4] Gunnar Olsen, Arvefæste, Haandbog for danske lokalhistorikere, 1952–56, s. 142.
[5] J. Mandix, Haandbog i den danske Landvæsensret, 2. udg. I, 1813, s. 598.
[6] G. Sarauw, Frederiksborg Amt (Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende VI), 1831, s. 14.
[7] F. Skrubbeltrang, Husmand og Inderste, 1940, s. 344.
[8] Birte Stig Jørgensen, Udskiftningen af Krongodset i Nordsjælland, Fra Frederiksborg Amt 1966, 1967.
[9] Edvard Holm, anf. skr. s. 98.
[10] N. Rasmussen Søkilde, anf. skr. s. 69 ff.
[11] Rentekammerets relations- og resolutionsprotokol (herefter forkortet RRP) 1784 (2411.18) nr. 266 (RA). Kommissoriet er aftrykt af V. A. Hansen, Beskrivelse over de efter en Kongelig Commissions Forslag paa Friderichsborg og Cronborg Amter foretagne Indretninger med nogle almindelige Anmærkninger om Landbruget, 1790, s. 1–2.
[12] Kommissionens kopibog I, s. 4 ff. (RA), især afsnit XIV, s. 22–23.
[13] RRP 1785 (2411.19) nr. 37.
[14] V. A. Hansen, anf. skr. s. 99.
[15] V. A. Hansen, anf, skr. s. 97 bemærkede, at skødet ikke burde tilbydes eller pånødes, men søges af bønderne selv.
[16] Kommissionens kopibog I, s. 14–45.
[17] Kommissionens kopibog I, s. 392–94, V. A. Hansen, anf.skr. s. 122.
[18] Kommissionens kopibog I, s. 257–88, herefter betegnet som skødeudkast.
[19] Skødeudkast art. 9, 10 og 12, se Holmgaard, anf. skr. s. 67 ff. De skøder, der måtte blive udleveret, før de nævnte artikler var færdige, ønskede kommissionen skrevet, medens de siden burde trykkes, anm. cc til art. 10.
[20] Artiklen er aftrykt af J. A. Fridericia, Aktstykker til Stavnsbaandets Historie, 1888, s. 272–76. Fridericia angiver fejlagtigt, at de første skøder blev udgivet 6/6 1777.
[21] Mandix, anf. skr. s. 603–4.
[22] Skødeudkast, anm. 00 til art. 18.
[23] Skødeudkast, anm. aa til art. 9.
[24] Skødeudkast, anm. p til art. 5.
[25] Skødeudkast, anm. r til art. 7.
[26] V. A. Hansen, anf.skr. s. 59 ff.
[27] RRP 1786 (2411.22) nr. 140, rentekammerets forestilling af 25/4 1786, bemærkning nr. 1.
[28] Sammesteds, bemærkning nr. 12.
[29] Sammesteds, bemærkning nr. 10.
[30] Sammesteds, bemærkning nr. 11.
[31] Sammesteds, bemærkning nr. 15.
[32] Sammesteds, den kongelige resolution af 12/7 1786.
[33] Kommissionens kopibog I, s. 291, forestilling af 9/9 1786.
[34] Kommissionens kopibog I, s. 329–30, forslag af 9/2 1787.
[35] Holmgaard, anf. skr. s. 68–72.
[36] Kommissionens kopibog II, s. 1–25 og 36–40.
[37] RRP 1788 (2411.25) nr. 106
[38] V. A. Hansen, anf.skr. s. 133–56.
[39] Holmgaard, anf.skr. s. 71 og note 33 hertil.
[40] RRP 1788 nr. 106, rentekammerets forestilling af 3/6 1788.
[41] På et uvæsentligt punkt er der en udeladelse hos V. A. Hansen, anf. skr. s. 140, nemlig et

afsnit om nogle lokale forhold før det sidste afsnit i punkt 3. På dette punkt indeholder også RRP-versionen mere end kopibogen.

[42] F. eks. numrene på de citerede beregninger, jf. nedenfor under punkt B.

[43] F. eks. i punkt 1 om målet for en tønde hartkorn. De oprindelige tal kan tydes som 2500 og 800. Ved hjælp af nye streger er de ændrede tals udseende skabt. Det første tal i 2500 er rettet til et firtal ved at anvende et »skævt v« foroven, således at de ny firtal stadig har en krølle fra totallet forneden, for blot at nævne et eksempel.

[44] Kommissionens arkiv, diverse dokumenter.

[45] Holmgaard, anf. skr. s. 71 accepterer rentekammerets motivering.

[46] V. A. Hansen, anf. skr. s. 147–48.

[47] Holmgaard, anf. skr. s. 70.

[48] RRP 1788 nr. 106, kommissionens forestilling punkt 6–7.

[49] Holmgaard, anf. skr. s. 71. Hvad Holmgaard ikke nævner er, at kommissionens forslag til takster for kornarterne nogenlunde svarer til prisniveauet i 1787 og altså den aktuelle værdi.

[50] Kommissionens journal nr. 80. Ole Pedersens skøde er aftrykt hos A. Uhrskov, Fra Stavnsbaand til vore Dage I, (Fra Landbrugets Verden), 1938, s. 86–102.

[51] Holmgaard, anf. skr. s. 72 ff.

[52] RRP 1788 nr. 106, rentekammerets forestilling af 3/6 1788.

[53] Skødeudkast art. 10.

[54] V. A. Hansen, anf. skr. s. 63 ff.

[55] Sammesteds, s. 59 ff.

[56] Holmgaard, anf.skr. s. 64 fremhæves hans dobbeltstilling som ledende i rentekammeret og finanskollegiet, og han mener at kunne fastslå, at Reventlow står som eksponent for forskellige opfattelser i de to organer.

[57] RRP 1786 nr. 140.

[58] Edvard Holm, anf. skr. s. 110–11.

[59] Holmgaard, anf. skr. s. 64 og 71.

[60] Jf. Holmgaard, anf. skr. s. 62 om hans rolle i kommissionen »af præsiderende karakter«.

[61] RRP 1788 nr. 106, den kongelige resolution.

[62] Kommissionens journal nr. 199.

[63] RRP 1788 nr. 106, placat af 7/6 1788.

[64] Minerva, 4. årgang, I, s. 402 ff. (sept. 1788).

[65] A. J. Rehling, En kort Tale, holden på Frederiksborg Slot den 15. August 1788, da Grev Reventlau overleverede de første Kgl. Eiendoms-Skiøder til fjorten Bønder af Frederiksborg og Cronborg Amter, 1788 (Pjece).

[66] Minerva, 4. årgang, II, s. 1–7 (okt. 1788).

[67] Hans Jensen, Chr. D. Reventlows Liv og Gerning, 1938, s. 102.

[68] Holmgaard, anf. skr. s. 66.

[69] Birte Stig Jørgensen, anf. skr. s. 84–85.

[70] Skrubbeltrang, anf. skr. s. 104.

[71] Kommissionens kopibog II, s. 79, forslag af 4/3 1789. En gennemgang af de bevarede fæstebreve (Frederiksborg Amts arkiv: Fæstebreve 1750–1800 og Frederiksborg amtstue nr. 99 (LA)) viser, at bortfæstningen skete for livstid, men det ses i en del tilfælde, at den forrige beboer var blevet fradømt sit fæstebrev.

[72] Kommissionens forestilling af 2/6 1788, punkt 5, RRP 1788 nr. 106.

[73] Kommissionens kopibog II, s. 78 ff.

[74] Holmgaard, anf. skr. s. 75.

[75] Aksel E. Christensen, anmeldelse af Sigurd Jensen, Fra Patriarkalisme til pengeøkonomi, Historisk Tidsskrift, 11 rk. III, s. 471.

[76] Forestillingen af 2/6 1788 demonstrerer beregningsmetoden: Først gevinsten, derpå reformens omkostninger.

[77] V. A. Hansen, anf. skr.

[78] Jf. forestillingen af 2/6 1788, afsnittet om hoveri. Recognitionen var i Frederiksborg amt 4 rdl. pr. tønde hartkorn, men kun 3 i Kronborg amt (skødeudkast, anm. kk til art.

15). Hans gennemgang s. 92–103 er dog grundig og oplysende for kommissionens indstilling.

[79] Holmgaard, anf. skr. s. 61.

[80] Hans Jensen, Dansk Jordpolitik I, 1936, s. 181.

[81] V. A. Hansen, anf. skr. s. 125–30. I dette afsnit er der kun tale om en almindelig opfordring til reformer på det enkelte gods, og arvefæstet nævnes ikke specielt i denne sammenhæng. Om Hansen og reformer, se iøvrigt Edvard Holm, anf. skr. s. 78–79.

[82] Kommissionens kopibog II, s. 163 ff. Forestilling af 30/1 1798.

[83] Birte Stig Jørgensen, anf. skr. s. 69 ff.

[84] Arvefæste- og skødebreve på Frederiksborg amt 1788–1841, rentekammeret 2482.703–29 (RA), arvefæste- og skødebreve på Frederiksborg distrikt 1788–1844, Frederiksborg amts arkiv (LA), arvefæste- og skødebreve 1790–1851, Frederiksborg birk (LA). Frederiksborg amts skødedokumenter 1788–1823 (2482.782–90) (RA) herefter citeret SKD og den enkelte pakkes løbenr.

[85] Se Frederiksborg amtstue nr. 854a (LA), Frederiksborg amts jordebog 1796, byerne Lynge, St. Lyngby og Nejede.

[86] Kommissionens kopibog I, s. 329–30, indberetning af 9/2 1787.

[87] Finansmin. domænekontor, journalsag ADJ 441/1856.

[88] Betænkning angaaende de Statskassen tilflydende arvefæsteafgifter m.v. og disse Afløsning, afgiven af den under Finansministeriet under 1. juni 1907 nedsatte kommission, 1909, s. 68 ff. Hele fremstillingen af tiden efter 1841 bygger på denne betænkning.

[89] Finansmin. domænekontor, journalsag ADJ 441/1856, skrivelse af 15/4 184.

[90] SKD 782, indberetning af 11/3 1790. Den er gengivet i bilag 2.

[91] SKD 782, ansøgning af 10/2 1790 fra adskillige bønder. Iflg. denne, der må have passeret landinspektør Schyth, er Bendstrup endnu ikke udskiftet, hvorimod Birte Stig Jørgensen, anf.skr. s. 20 angiver byen udskiftet 1789 på grundlag af en beretning fra kommissionen, men den nævnte ansøgning turde anses for sikrere p.g.a. den lokale oprindelse.

[92] Frederiksborg amtstue nr. 854a, Frederiksborg amts jordebog 1796, fol. 123–25.

[93] SKD 783.

[94] SKD 782, Schyths indberetning af 11/3 1790; visse af de bønder, der fik skøde i 1790, kan have ansøgt i 1789.

[95] Kommissionens kopibog I, s. 141–45, forestilling af 10/3 1786, V. A. Hansen, anf. skr. s. 97–103.

[96] SKD 782, »fortegnelse over fæstebønder, der er kvalificerede til at få skøde i år«, 28/1 1791.

[97] Arvefæsteskødet, artikel 17.

[98] RRP 1788 nr. 106, placat af 7/6 1788.

[99] Rentekammerets ekspeditionsprotokol 1801–02 (2412.13) s. 124–26, placat af 5/8 1801.

[100] Sarauw, anf. skr. s. 39–40.

[101] SKD 783, indberetning om Store Lyngby 11/12 1793 nævnede, at vedkommende gårde var brandforsikret på nær én, som imidlertid ville blive det inden udgangen af januar 1794.

[102] Frederiksborg amts arkiv, arvefæste- og skødebreve L, skødekort for gården Lindholm.

[103] Sjællandske landvæsenskontor journal 1797 (2482.127) nr. 63 (RA).

[104] SKD 785, skrivelse fra amtet til rentekammeret af 28/7 1804.

[105] SKD 75, bilag til skrivelse fra amtet til rentekammeret af 23/11 1805.

[106] SKD 790, ansøgning af 22/1 1823.

[107] SKD 790, ansøgning af 21/3 1822 om at få skødet tilsendt; det er dateret 20/2 1822, så han burde have modtaget det ret snart efter.

[108] SKD 782, ansøgning af 10/2 1790.

[109] SKD 785–87, dokumenter vedrørende Lille Havelse, hvoraf visse findes i en sag om Bendstrup.

[110] E. Hoffmeyer (red.), Dansk pengehistorie 1700–1960 III, bilag ved Kirsten Mordhorst, 1968, s. 219 og 225, Forordninger af 5/1 og 9/7 1813.

[111] Erling Olsen, Danmarks økonomiske historie siden 1750, 1962, s. 88, Sjællands stifts kapitelstakster for rug.
[112] Sjællandske landvæsenskontor, kopibog for kongelige resolutioner 1811–29 (2482.1), 1819 nr. 31, resolution af 6/10 1819.
[113] Kommissionens kopibog I, s. 419, forslag af 17/10 1787.
[114] Angivelsen af udskiftningsår er i det efterfølgende på grundlag af Birte Stig Jørgensen, anf. skr. s. 100.
[115] SKD 782, ansøgning af 10/2 1790, Schyths indberetning af 11/3 1791.
[116] SKD 782, Schyths indberetning af 11/3 1791.
[117] Som note 115.
[118] Birte Stig Jørgensen, anf. skr. s. 100.
[119] Originalkort 1 (MA), de benyttede kort for Strø herred er opmålt 1813.
[120] Da ansøgningerne kun giver navne på beboere og ikke på gårde, og da fæsteprotokollen mangler før 1804, er det ikke altid muligt at finde sammenhængen mellem ansøgningen af 10/2 1790 og det senere arvefæsteskøde.
[121] SKD 782, ansøgning af 10/2 1790.
[122] SKD 83, ansøgning af 3/3 1795; SKD 782, Schyths indberetning af 28/1 1791 nævnte, at alle bønder i Skævinge var kvalificerede, men »1 vil ej have«.
[123] Frederiksborg amts arkiv, fæstebreve for Strø og Ølstykke herreder 1750–1800, fæstebrev for Hans Jørgensen, Skævinge, af 26/1 1792.
[124] SKD 82, ansøgningen af 10/2 1790 kan nævnes som eksempel på det første, medens som eksempel på det andet kan nævnes SKD 78, ansøgning af 24/4 1817 fra Hans Nielsen, Bendstrup.
[125] Edvard Holm, anf. skr. s. 79.

Bilag 1: Uddelingen af arvefæste- og skødebreve i de enkelte byer.
I Kronborg amt:

Asminderød sogn: 94 bønder modtog skøde 1788–1830.

Asminderød:	1791: 6.
Langstrup:	1792: 22.
Endrup:	1788: 1, 1793: 6, 1815: 1, 1820: 1.
Dageløkke:	1791: 10.
Øverste Torp:	1795: 4, 1820: 1.
Nederste Torp:	1795: 3, 1830: 1.
Danstrup:	1792: 8.
Nybo:	1795: 3, 1821: 1
Veksebo:	1791: 4, 1798: 4.
Søholm:	1793: 4.
Langerød:	1793: 3, 1823: 1.
Roland:	1788: 1, 1790: 1.
Båstrup:	1790: 2.
Højsager:	1793: 2.
Toelt:	1791: 1, 1795: 3.

Tikøb sogn: 129 bønder modtog skøde 1791–1860.

Tikøb:	1793: 6, 1796: 2, 1803: 1.
Rørtang:	1796: 4.
Reerstrup:	1796: 2.
L. Esbønderup:	1794: 2, 1799: 1.
Jonstrup:	1794: 5.
Harreshøj:	1794: 2, 1800: 1.
Plejelt:	1801: 13.
Bøtterup:	1795: 4, 1801: 1.
Bistrup:	1794: 4, 1801: 1.

Horneby:	1795: 9.
Havreholm:	1791: 5, 1792: 2.
Stenstrup:	1802: 1, 1828: 1, 183: 1.
Holmegårde:	1830: 1, 1833: 1.
Hornbæk:	1819: 1, 1820: 2, 1860: 1.
Borsholm:	1793: 6, 1798: 1.
Saunte:	1794: 4, 1797: 10.
Horserød:	1794: 6, 1798: 2.
Skibstrup:	1797: 7.
Apperup:	1797: 4.
Gurre:	1808: 6.
Brunemarken:	1802: 2.

Esbønderup sogn: 24 bønder modtog skøde 1788–1861*).

Esbønderup:	1794: 1, 1816: 1, 1817: 1, 1819: 1, 1820: 2, 1821: 1, 1832: 1.
Villingerød:	1788: 10.
Saltrup:	1821: 1, 1822: 1, 1835: 1, 1837: 1, 1861: 1.
Vokstrupgård:	1820: 1.

*) Skøde for gården Hintzehøj, der ikke var uddelt 1844, er ikke fundet.

Søborg sogn: 48 bønder modtog skøde 1793–1860.

Søborg:	1795: 1, 1796: 1, 1820: 4, 1821: 1, 1827: 1, 1828: , 1831: 1, 1835: 1, 1837: 2, 1860: 5.
Dragstrup:	1820: 2, 1834: 1, 1841: 1, 1860: 2.
Ferle:	1793: 1.
Firhøj:	1793: 1, 1834: 1.
Munkerup:	1860: 2.
Rødkilde:	1860: 2.
Hesbjerg:	1834: 1, 1860: 1.
Nakkehoved Huse:	1823: 2, 1824: 1, 1860: 1.
Bregnerød:	1822: 1, 1860: 3.
Strand-Esbønderup:	1798: 2.
Fjellenstrup:	1793: 5, 1820: 1.

Græsted sogn: 48 bønder modtog skøde 1793–1827.

Græsted:	1796: 1, 1798: 6, 1801: 1.
Pårup:	1793: 8.
Holt:	179: 2, 1821: 1.
Dønnevælde:	1798: 4.
Tulstrup:	1821: 2, 1827: 1.
Hågendrup:	1800: 4.
Strand-Esbønderup:	1798: 2, 1822: 1.
Alme:	1795: 5, 1798: 10.

Mårum sogn: 18 bønder modtog skøde 1795–1828.

Mårum:	1800: 4.
Nellerød:	1819: 4.
Ejlstrup:	1795: 1, 1797: 4.
Skov-Børstrup:	1828: 1.
Kagerup:	1809: 1, 1821: 1, 1822: 1, 1826: 1.

Valby sogn: 24 bønder modtog skøde 1796–1860.

Valby:	1796: 7, 1800: 2, 1822: 3, 1823: 1, 1860: 2.
Slettelt:	1828: 2, 1834: 1, 1850: 1.

Bannebjerg:	1820: 1, 1822: 1.
Hemmingstrup:	1828: 1, 1830: 1.
Aggebo:	1835: 1.

Helsinge sogn: 53 bønder modtog skøde 1788–1860.

Helsinge:	1788: 1, 1797: 6, 1801: 2.
Ammendrup:	1816: 2, 1822: 1, 1828: 2, 1836: 1, 1860: 3.
Nejlinge:	1821: 1, 1822: 1, 1828: 2, 1830: 1, 1860: 3.
Højberg:	1816: 2, 1819: 1, 1820: 1, 1834: 1, 1836: 1.
Kæderup:	1822: 1, 1860: 4.
Laugø:	1796: 9, 1800: 7.

Annisse sogn: 25 bønder modtog skøde 1791–1822.

Annisse:	1791: 19.
Huseby:	1791: 3, 1804: 1, 1822: 2.

Ramløse sogn: 43 bønder modtog skøde 1791–1860.

Ramløse:	1791: 15, 1793: 3 ,1802: 2 ,1804: 1, 1805: 1, 1807: 1, 1819: 1 ,1821: 1 ,1830: 1, 1860: 1.
Ågerup:	1798: 7.
Skærød:	1798: 6.
Tågerup:	1794: 3.

Tibirke sogn: 14 bønder modtog skøde 1819–1860.

Tibirke:	1860: 5.
Tisvilde:	1819: 2, 1821: 1, 1832: 1, 1850: 1, 1855: 1, 1860: 3.

Vejby sogn: 63 bønder modtog skøde 1794–1860*).

Vejby:	1795: 10, 1798: 3, 1819: 2, 1821: 1.
Mønge:	1797: 7, 1798: 3, 1860: 1.
Ørby:	1794: 14, 1798: 1.
Unnerup:	1796: 2, 1798: 2, 1830: 1.
	)* Skøde for en gård i Vejby, som ikke havde modtaget skøde før 1844, er ikke fundet.

Blistrup sogn: 48 bønder modtog skøde 1795–1802.

Udsholt:	1797: 14.
Højelt:	1797: 8.
Ludshøj:	1798: 3.
Bakkebjerg:	1797: 4.
Smidstrup:	1795: 6.
Hesselbjerg:	1801: 4.
Kolsbæk:	1800: 7, 1802: 2.

Nødebo sogn: 8 bønder modtog skøde 1802–1820.

Nødebo:	1802: 1, 1815: 1, 1820: 6.

Grønholt sogn: 28 bønder modtog skøde 1790–1799.

Grønholt:	1799: 8.
Sørup:	1796: 3.
Lønholt:	1790: 16, 1791: 1.

Ialt i Kronborg amt: 668 bønder modtog skøde 1788–1861.

I Frederiksborg amt:

Nr. Herlev sogn: 41 bønder modtog skøde 1788–1799.

Nr. Herlev:	1788: 1, 1790: 1, 1791: 13.
Hammersholt:	1799: 9.
Freerslev:	1788: 2, 1790: 15.

Lillerød sogn: 12 bønder modtog skøde 1797–1799.

Lillerød:	1797: 8.
Børstingerød:	1799: 4.

Lynge sogn: 34 bønder modtog skøde 1793–1795.

Lynge:	1795: 24.
Kollerød:	1793: 10.

Uggeløse sogn: 37 bønder modtog skøde 1793–1806.

Uggeløse:	1796: 14.
Lindholm:	1796: 2.
Mørdrup:	1799: 2.
Vassingerød:	1793: 1, 1806: 9.
Bastrup:	1796: 4, 1798: 3, 1799: 2.

Slangerup sogn: 23 bønder modtog skøde 1793–1820.

Hørup:	1793: 6, 1820: 1.
Manderup:	1793: 3.
Kvinderup:	1793: 7.
Jordhøj:	1796: 6.

Uvelse sogn: 23 bønder modtog skøde 1790–1802.

Uvelse:	1790: 1, 1795: 14, 1802: 1.
Lystrup:	1790: 1, 1791: 2, 1792: 4.

Gørløse sogn: 25 bønder modtog skøde 1790–1794.

Gørløse:	1792: 12, 1793: 2, 1794: 7.
Borup:	1790: 4.

Græse sogn: 14 bønder modtog skøde 179–1800.

Græse:	1799: 13,1800: 1.

Sigerslevvester sogn: 13 bønder modtog skøde 1796.

Sigerslevvester:	1796: 13.

Jørlunde sogn: 42 bønder modtog skøde 1790–1822.

Jørlunde:	1799: 11, 1819: 1, 1822: 1.
Påstrup:	1790: 1, 1791: 1.
Sundbylille:	1798: 3, 1800: 1, 1806: 2, 1811: 1, 1816: 1.
Skænkelsø:	1798: 6, 1804: 1, 1806: 5.
Sperrestrup:	1806: 4.
Hagerup:	1795: 3.

Ude Sundby sogn: 17 bønder modtog skøde 1794–1802.

Ude Sundby:	1794: 2, 1795: 10, 1797: 1, 1802: 1.
Bonderup:	1795: 3.

Oppe Sundby sogn: 19 bønder modtog skøde 1794.

Oppe Sundby:	1794: 19.

Snostrup sogn: 18 bønder modtog skøde 1790–1794.

Snostrup:	1790: 1, 1794: 3.
St. Rørbæk:	1791: 1, 1794: 8.
L. Rørbæk:	1794: 5.

Ølstykke sogn: 31 bønder modtog skøde 1795–1797.

Ølstykke:	1797: 16.
Udlejre:	1795: 8.
Svestrup:	1795: 7.

Stenløse sogn: 55 bønder modtog skøde 1791–1820.

Stenløse:	1791: 6, 1792: 18, 1820: 1,
Stenlille:	1795: 6.
Søsum:	1791: 3, 1792: 11, 1795: 10.

Veksø sogn: 14 bønder modtog skøde 1791–1794.

Veksø:	1791: 1, 1792: 8, 1794: 5.

Alsønderup sogn: 32 bønder modtog skøde 1796–1833.

Alsønderup:	1806: 3, 1809: 2, 1822: 1, 1823: 1, 1833: 2.
Tulstrup:	1796: 8.
Bendstrup:	1802: 1, 1819: 4.
Nejede:	1816: 1 ,1820: 9.

Tjæreby sogn: 23 bønder modtog skøde 1791–1795.

Tjæreby:	1795: 3.
Ullerød:	1791: 5, 1793: 1.
Harløse:	1791: 14.

Skævinge sogn: 22 bønder modtog skøde 1790–1795.

Skævinge:	1790: 3, 1791: 18, 1795: 1.

Strø sogn: 35 bønder modtog skøde 1790–1792.

Strø:	1791: 2, 1792: 10.
Strølille:	1790: 4, 1792: 1.
Sigerslevøster:	1790: 1, 1791: 17.

Lille Lyngby sogn: 42 bønder modtog skøde 1792–1806.

Lille Lyngby:	1806: 8.
Meløse:	1797: 19.
St. Lyngby:	1792: 5, 1794: 10.

Ølsted sogn: 36 bønder modtog skøde 1791–1819.

Ølsted:	1791: 2, 1806: 2, 1819: 8.
Ubberup:	1791: 1, 1797: 1.
L. Havelse:	1791: 1, 1819: 4.
St. Havelse:	1788: 1, 1791: 6, 1799: 1, 1806: 3, 1819: 3.
Grimstrup:	1791: 2, 1806: 1.

Ialt i Frederiksborg amt: 608 bønder modtog skøde 1788–1833.

I Københavns amt: 13 bønder modtog skøde 1793–1800!

Bilag 2: Bønderne i landinspektør Schyths distrikt og deres ansøgninger om arvefæste. Status pr. 11/3 1791 (SKD 782):

Byens navn	Antal bønder ialt	med skøde	med ansøgning 1789	med ansøgning 1790	har ikke ansøgt
Freerslev	17	17	–	–	–
Nr. Herlev	15	2	13	–	–
Borup	4	4	–	–	–
Strølille	5	4	–	–	1
Skævinge	22	3	–	18	1
Kollerød	10	–	–	10	–
Lynge	23	–	–	23	–
Sigerslevøster	18	1	–	17	–
Gørløse	21	–	–	19	2
Meløse	19	–	–	19	–
Store Lyngby	15	–	–	15	–
Lille Lyngby	8	–	–	8	–
Ølsted	12	–	–	9	3
Store Havelse	14	1	1	12	–
Lille Havelse	5	–	1	–	4
Grimstrup	3	–	–	2	1
Ubberup	2	–	–	1	1
Lillerød	8	–	–	8	–
Børstingerød	4	–	–	4	–
Hammersholt	9	–	–	9	–
Nejede	11	–	–	9	2
Tulstrup	8	–	–	8	–
Alsønderup	9	–	–	9	–
Ullerød	6	–	–	5	1
Harløse	14	–	1	13	–
Strø	12	–	–	12	–
Tjæreby	3	–	3	–	–
Uvelse	17	1	–	–	16
Bendstrup	5	–	–	–	5
	319	33	19	230	37

STREJFTOG I ET GAMMELT HUS' HISTORIE

Klaus Eusebius Jacobsen.

LAPPEN NR. 1.

Det, der følger her, er nogle få strejftog i et hus' historie. Huset ligger i Helsingør, på Lappen. Det er ikke et af de små Lappehuse, men det noget større, Lappen nr. 1, der ligger lige ved siden af Marienlyst Slot. Huset kaldes »de Mezas hus«. Det er egentlig ikke noget særlig gammelt hus. I forhold til de andre huse på Lappen er det nok et af de yngste. Men det har sin særlige historie. Det har alle huse naturligvis, men det særlige i dette tilfælde er, at vi er i stand til at fortælle historien.

Husets omgivelser – historie og mennesker.

Lappen er i dag en del af Helsingør. Det er indkørselsvejen, når man kommer nordfra, og her på Strandvejen ligger de små idylliske huse ud til vejen. Men hvad betyder ordet Lappen egentlig? I L. Benedichts søkort over Øster- og Vestersøen står der en advarsel mod Lappesand: »Vogt jer for Lappesand. Der står et Tårn ved Sydostsstranden af Helsingør. Hold det dækket af Slottet, saa undersejler I ikke Sandet.« Lappen var altså en grund i Sundet, og gav således navn til den bebyggelse, der lå på bredden. I det 16. århundrede var der her en anløbsbro, hvor man læssede sten til Lundehave, og hvor ulovlig indførsel af varer ofte fandt sted, for Lappen lå udenfor byens mure. Der var ved Helsingør tre byporte: en ved Svingelen, en ved Rosenkilden og en ved Lappen, Lappeport, også kaldet Rødeport. Rødeport var på samme tid dels acciseport, d.v.s. toldbod, og dels militær vagtstue. Militæret skulle værne om de kongelige personer, der om end sjældent opholdt sig på slottet, men skulle også tage sig af smuglerne på Lappen. Helt frem til 1850 skulle alle varer, der blev bragt fra landet og ind i byen, belægges med en told, konsumptionen. Accisen skulle opkræves af bønder, fiskere og handelsfolk, som kom nordfra ad landevejen. Det var dengang Gl. Hellebækvej, som gennem den nuværende Marienlyst Allé og Classensvej førte ned til Lappeporten. Strandvejen var kun en bivej, ofte ufarbar på grund af sandflugt. Efter 1850 forsvandt accisetolden, byportene faldt, og herved kom også Lappen med ind i Helsingør. Men lad os et øjeblik standse op ved smugleriet: Det havde ligesom et skær af noget tilladeligt over sig. M. Galschiøt skriver noget om smugleriet i Helsingør og som sædvanligt levende og

charmerende (M. Galschiøt: Helsingør omkring midten af forrige Aarhundrede s. 134):

» . . . men det var, som det Skær af noget næsten tilladeligt, i hvert Fald noget ganske almindeligt, som Konsumtions-Snyderiet hade over sig, overførtes paa det rigtige Smugleri, hvor tit store Partier af kostbare og tolddyre Varer, især Klædevarer, Vine og oversøiske Sager, førtes i Land fra passerende Skibe og gennem Skovene og over Markerne og Hegn og Konsumtionens Grøfter og Gærder bragtes ind i Byen og skjultes i Udbygninger og Kældre, indtil Varerne uden Opsigt kunde føres i større og mindre Partier til deres Bestemmelsessted. Da Smugleri som Lovovertrædelse kun straffedes med Konfiskation og Bøder, blev det ikke betragtet som æreløs Gerning, ej engang som forkasteligt at gi sig af dermed, det var en slags Hasard, man spillede . . . «

Man burde måske gøre et mindre ophold her for at påpege, at fortidens svagheder ofte er vor tids, men vi går videre hos Galschiøt for at få mere præcist at vide, hvorledes smugleriet fungerede omkring vort hus. Det lyder (s. 135):

»En jævnligt anvendt Smuglervej ved Byen gik over Markerne og Bakkerne mellem Marienlyst og Esromvej ned over Gærdet og Vænget ved Reberbane-dammene. Marienlystvejen anlagdes 1827, inden den Tid gik den gamle Hellebækvej ned ad den nuværende Classensvej til Rødeport ved Lappen. Smuglerne, der søgte ad denne Kant, hade deres Gemmesteder i Kældrene og Udhusene af Ejendommene i Lundegade og Kongensgade og ved den lange tomme Reberbane, der for det meste stod ubrugt . . . «

Jo, der har været nok af stemning og »action« omkring huset på Lappen. Den gade, der i dag benævnes Lappen, blev oprindelig bebygget allerede i Frederik den 2.s tid. I 1588 blev grundene skænket af Kongen til Helsingør by mod, at man på disse grunde lod opføre gode beboelsesejendomme med tegltag (mod ildebrande). Dette førte hurtigt til bebyggelse, bl. a. byggede en slotsfoged en gård, der fik betegnelsen Lappenborg (Rappenborg), hvor bl. a. to af Christian den 4.s børn i nogen tid gik i skole. Den bebyggelse, der i dag er på Lappen, er dog ikke den oprindelige. Stormfloder og ildebrande ødelagde den i tidens løb. De boliger, der i dag danner Lappen, stammer fra det 18. århundrede (f. eks. nr. 12 fra 1770, nr. 13 fra 1717, nr. 18 fra 1717 og nr. 28 ligeledes fra 1717). Disse boligers alder danner således kontrast til Lappen nr. 1, der er fra begyndelsen af det 19. århundrede. Der var også andre forhold, hvorved huset adskilte sig fra de øvrige Lappehuse: Det lå fornemt alene, og dets beboere hørte til samfundets høje statuslag, mens Lappens beboere var mere jævne folk. Det ses bl. a. i de bevarede folketællinger, f. eks. fra 1840.

Først og fremmest var Lappen stedet, hvor færgemænd boede. Det var ofte således i ældre tid, at folk med samme erhverv boede samlet. Herude på

Lappen boede en del færgemænd. I et af husene boede »færgeman Meinertsen«, hans kone, hans svigermor, hans søn, der var sejlmager samt en tjenestepige. Fru Thalbitzer, der i 1850 boede i nr. 1, havde en tjener og en tjenestepige, en husjomfru og en selskabsdame. Det var fornemt – det var velhavende. Det næste, vi kan se i vor vandring i folketællingen, er en enke, der har slået sig ned som værtshusholder. Ofte foregik det ved, at disse kvinder i deres egne stuer udskænkede brændevin ved spisebordet. Mere skulle der ikke til. Færgemændene var sammensluttet i laug. Det var et farligt liv, de førte, ofte blev de derude. Men så sørgede lauget for enken. En enke bor i et af husene, »lever af lauget«. Næsten i alle huse bor der færgemænd. Dog også enkelte lodser. I et af husene har man logerende: »en Arbeidsman og en Vægter«. Der havde man mange børn, nogle havde i hvert fald, f. eks. lods Engelsen der havde ikke færre end 13 børn i alderen 2 til 28, og konen i huset var kun 43. Sådan var naboskabet, pæne folk i den almindelige middelklasse. De fleste med eget hus.

Nu skulle scenen være parat: Hovedpersonen kan komme.

Huset opføres – Beskrivelse af huset 1808.

Huset er opført 1807–08 af tømrermester Tegner. Men vi kan allerede før 1807 fortælle noget, ikke om huset, men om den grund, hvorpå huset er opført. I Helsingør Skøde- og Panteprotokol fra 1808 finder vi et dokument, der omhandler den grund, hvorpå huset blev bygget. Det anses for kendt, at frem til 1808 ejede Kronprinsen grunden. Såvidt det kan ses, ejede han den ikke. Indtil 1806 var grunden Helsingør Bys ejendom. Herefter blev grunden solgt. På Marienlyst Slot var der i 1806 en slotsforvalter, Henrik Euhen, og det var ham, der købte grunden, som var på 612 kvadratalen:

»Undertegnede Borgermester og Raad i Sø- og Handelsstaden Helsingør giøre herved vitterligt at have solgt fra bemeldte By til Hr. Slotsforvalter Henrik Euhen paa Marienlyst 612 Alen af fornævnte Helsingørs Byjord Grund beliggende indenfor Lappenport . . og til Haugen ved bemeldte Marienlyst . . . «

Prisen var 10 skilling pr. alen samt grundskat og andre afgifter efter ligning. Det fremgår iøvrigt, at Euhen agtede at lade grunden bebygge.

I en skrivelse fra 10. oktober 1806 kan det ses, hvor meget der skulle betales i skat og afgifter. For at lette beregningen har man tegnet en smuk skitse af grunden: »612 Alen hvorefter bliver at erlægge til Byens Kasse a 10 Skilling pr. Alen 63 Rd. 4 Sk . . . «

I april køber tømrermester Tegner grunden af Euhen. I 1806 var Tegner som rådmand med til at sælge grunden til Euhen:

»Undertegnede Slotsforvalter på Marienlyst giør herved vitterligt at have

Lappen ca. 1900. Nr. 1 er huset til venstre. Fotografi i Helsingør byhistoriske Arkiv.

solgt og afhændet til Hr. Tømmermester C. F. Tegner og hans Arvinger . . . Jordbeliggende udenfor Lappenport . . . «

Sælgeren hr. Euhen lånte i øvrigt penge til Tegner, i alt 1200 Rdl. (lånt i rede penge) over 10 år. Tegner lovede at betale tilbage, både for ham selv og hans arvinger: »en for alle og alle for en«. Euhen får således 1. prioritet i det, som der står »i forrige Aar af mig opførte Hus« – huset blev altså bygget omkring 1807–08. Måske til Euhen, der ejede jorden på det tidspunkt. Men de 1200 Rdl. var ikke nok, åbenbart, for Tegner lånte også 600 Rdl. af captain Jacob Hartwig. 1800 Rdl. betalte Tegner for huset, og samme år blev huset takseret til 2200 Rdl.

I forbindelse med taksationen af huset får man i brandtaksationspapirerne en meget tidlig – og samtidig præcis beskrivelse af huset. En rådmand og en række håndværkere drog fra hus til hus og målte op og vurderede. På grundlag af disse vurderinger skulle der betales brandforsikring, men desuden var disse brandtaksationer basis for den kommunale beskatning. Den 26. april 1808 var det huset på Lappen, man vurderede. Det blev takseret til 2200 rigsdaler. I Eleonore Christine Tschernings erindringer kan vi se, at Lützow må betale 4000 rdl. Allerede dengang var der kraftige husprisstigninger. Men også konjunkturerne spillede ind på priserne. Da Lützow 10 år senere solgte sit hus, fik han kun 3000 rdl. for det.

Her følger den vurdering, man foretog en forårsdag i 1808:

»Anno 1808 den 26. april har undertegnede Taxationsmænd under Assistance af Byraadsmand Estrup taxeret det af Tømmermester Tegner opførte og ham tilhørende ... Lappenport ... ved Kongens Hauge opført Waaningshus, som i Brandforsikringen faar Nr. 571 (i margen står: vil for Fremtiden faa Nr. 555C) og bliver at henhøre under Bygrund 4 Sundvei.

Ovennævnte Hus er af følgende Beskaffenhed:

a. en til alle 4 Sider grundmuret Bygning i Længden 20 Alen og i Dybden 12½ Alen 1 Etage høi, med kælder under hele Huset ... over hele Bygningen Loftrum. Bygningen indrettet til Beboelse ... Gibsloft og hvide Vægge med Fodpanel samt Bræde Gulv samt tvende store Jernvindeovne. Kælderen ligeledes indrettet til Beboelse: Værdi: 2100 rdl.

b. et nyt halvtags Havehus af Tømmer og Brædder m. Fag a 10: Værdi: 30 rdl.

c. Gaarden og Havens indhegning bestaaende af 11 Fags Planker ... Værdi: 70 rdl. Ialt 2200 rdl.«

Husets beboere 1817–1832: Lützow-familien

Vort problem er egentlig, hvem der boede i huset i disse første år frem til 1817, derfra er vi på sikker grund. Muligvis har tømrermester Tegner selv boet i huset, muligvis har han lejet det ud. Frem til 1817 kan det kun siges, at en dame ved navn »mor« Vadsted boede og ejede huset. I Eleonore Tschernings erindringer lyder det om hende (Bind VIII af Memoirer og Breve: Eleonore Christine Tschernings efterladte Papirer) s. 10:

»Inde i Helsingør var der et Kloster, hvor gamle fattige Koner kunde faa deres Ophold i Lighed med vort Vartov; dér boede en gammel Kone, Moer Vadsted, som næsten var blind, en rigtig gammel Moerlil med hvid Kappe, hvorover der var bundet et tærnet Tørklæde. Hun havde tidligere ejet det lille hvide Lappehus, men solgt det til Majoren og kom nu en Dag om Ugen og fik sin Kost. Hun sad da og strikkede Sokker til Majoren af Hundeto, der var kartet sammen med Lammeuld, thi vi havde en sort Puddelhund, Karo, der blev klippet to Gange om Aaret af en Malermester Allerup, der forstod den Kunst at klippe Pudler med Dusk i Halen og på Benene. Karo blev lagt op paa det gamle Slagbord og peb ynkeligt, hver gang den blev klippet i Skindet, men det var ikke saa lidt To, Karo kunne levere. Moer Vadsted snusede stærkt og tabte meget Snustobak på Strikketøjet, medens hun søgte at underholde os med sine smaa reglementerede Historier.«

Men hvem var den Eleonore, og hvem var Majoren? I 1817 solgte mor Vadsted huset til på det tidspunkt kaptajn A. Lützow, som boede i huset frem til 1832. Huset kostede ifølge hans egne optegnelser 4000 rdl. Det er Lützows dater Eleonore Christine, senere gift med den kendte militærmand

»Bolette«.
Pennetegning af Christine Løvmand.

og politiker A. Fr. Tscherning, der har skrevet sine memoirer og her har givet en gribende skildring af sine første leveår, som hun henlevede i det lille hvide hus på Lappen. Eleonore Christine blev født i 1817 den 4. juli. Hendes mor, Bodil (Bolette) Rasmussen, var husbestyrerinde for Lützow, og skønt skovfoged Hans Christensen blev udlagt som barnefaderen, så var det rigtignok Lützow, der var far til barnet. Vi kan ikke her gå i dybden med hendes erindringer, blot give nogle prøver på hendes forbløffende historie. Erindringerne er særdeles skarpe i detaljen og giver os et billede af såvel familie og hjem, som dagligliv omkring begyndelsen af forrige århundrede.

Adam Tobias Lützow blev i 1810 forsat til tjeneste i Helsingør. I 1817 købte han som nævnt Lappehuset. Her udvidede han sit hushold fra en enkelt karl til to, idet han også antog et fruentimmer på 25 (Bolette), den kvinde, der senere skulle blive Eleonores mor. Alt tegnede godt i det lille hus, medens Bolette ventede Eleonore (s. 3):

»Jeg ved, at en Aften sad Kaptajn Lützow og læste højt for sin Husbestyrerinde, – det var i de idylliske Dage. Han læste Eleonore Ulfeldts Levnedsbeskrivelse. Bodil (Bolette) fældede bitre Taarer over Kirstine Munks Forskydelse, – man bliver altid mest bevæget over det, der finder Genklang i

vor egen Barm, hun frygtede maaske en lignende Skæbne. Og Kaptajnen slyngede sin Arm om hendes Liv, saa hende kærligt i de smukke ungdommelige livfulde Øjne, lovede hende, at det aldrig skulde ske, og man blev enige om, at den lille Skabning, der alt rørte sig under hendes Hjærte, skulde, om det blev en Datter, opkaldes efter den forskudte Christine Munks kloge og elskte, siden saa ulykkelige Datter, Eleonore Christine Ulfeldt. Og det blev en Datter, og denne Datter er jeg.«

Men lykken i huset var ikke af den normale, solide type. Der var trods kærligheden forskel på de to mennesker, der levede i det lille hus (s. 5):

»De første Ord man ellers lærer Børn at udtale, turde man jo ikke lære mig. »Fader« og »Moder« har jeg først lært at sige, da jeg var over tyve Aar. Jeg blev opdraget i det lille hvide Hus, skjult for Verdens Øjne, det skulde være en Hemmelighed. Jeg husker endnu i Majorens Stue stod en Sopha paa en mørk Væg, og mellem Væggen og Sophaen var der et lille Rum. Naar jeg løb og legede med Majoren, og det ringede, og nogen kom for at tale med ham, da vidste jeg god Besked med øjeblikkelig at løbe hen og skjule mig i den lille Krog bag Sophaen. To og et halvt Aar senere kom min Søster Anthonette til Verdenen, og Sophaen maatte trækkes lidt længere ud, at der kunne være Plads til to. Var Moder ene hjemme og lukkede op, da løb jeg nok nysgerrig i Hælene, men gemte mig dog forsigtigt i Folderne af hendes Klæder. Engang – man har fortalt mig det saa ofte, at det endnu foresvæver mig som en dunkel Drøm – kom en af min Faders Ungdomsvenner for at besøge ham. Jeg befandt mig just i Køkkenet, da de passerede, og jeg kunde intet andet Skjulested finde end en stor Kobber-Vadskekeddel, der vendte lige imod dem. Saaledes undgik ikke det Særsyn af den lille Pige med det gule Næt over de sorte Krøller, det sydligt brune Barneansigt, Vennens Opmærksomhed. Han tog mig paa Skødet, kyssede mig og sagde: »Lützow, hvorfor skjuler du denne søde Unge?« Og han var ikke stærk nok til at berøve sig Barnets Nærhed og var dog for Svag til at anerkende det og dets Moder.«

Først da Eleonore blev gift med sin Tscherning, opnåede Bolette satisfaktion. Da var Lützow død, og Tscherning indvilligede i, at den gamle dame kom til at bo hos dem. Her fik hun den agtelse, som hun havde fortjent: Hun blev behandlet og betragtet som general Lützows enke. Ingen kendte jo hendes fortid.

Eleonore giver en række skarpe glimt af livet i huset: Faderen, der i 1821 kommer dybt bevæget hjem fra klubben med efterretningen om Napoleons død på St. Helena, og helt anderledes: Dødsskriget fra deres gris, da den blev slagtet i gården. Et af de forhold, der undrer én er det mærkværdige forhold denne datter har til sin fader. Snart er der hyggestemning mellem den lille pige og soldaten (s. 7):

»Vers i det hele taget bandt sig let i mit Hoved, med min Fader gennemgik jeg en utrolig Mængde saavel Ord, som Melodier, naar jeg i Mørkningen sad

Oberst Adam Tobias Lützow. Efter maleri.

paa hans Knæ. Der var ikke den Ting, min Fader ikke lærte mig, om det saa var at sy Kanvas.«

Men samtidig var han børnenes lærer – og en streng en (s. 7):

»Han var en skrap Lærer og sparede ikke paa Knubs. Med Forskrækkelse saa jeg, naar det rødtærnede Lommetørklæde blev hentet frem af Lommen og flettet til en Tamp. Allerværst var det i Religionstimerne, det Bibelsprog. Ak, hvor det kostede Taarer. Jeg mindes engang, da den samme Lektie var taget tre Gange om, og Tampen havde danset, og jeg ikke havde forstaaet, lige dum var jeg – saa tog han sin Spaserestok.«

Men skildringen giver også et billede af det daglige liv. Morgen- og aftendrikken var oftest kogt mælk med et stykke rugbrød, evt. tynd te uden sukker. På tørmaden fik børnene aldrig pålæg, men rugbrød med fedt eller tyndt smør (s. 9):

» – med Længsel saa vi op til Spegepølsen, der hang over Madbordet, der stod i det Kælderrum, der tillige var Rullestue, og der sad vi paa Trappen, der førte op i Huset og spiste vor tørre Mad sammen med vor Legekammerat Drea Urban og undersøgte, hvor pænt og akkurat hver Mundfuld aftegnede

vore hvide tætsluttende Tænder, – nu er der ikke en Tand i min Mund, og alle, der dengang færdedes i det lille hvide Lappehus er for længe, længe siden lagt i Graven, og jeg er den eneste, der er tilbage.«

Der var dog næsten fest, når kaptajnen tog til København. Så kogte Bolette en stor gryde sulevælling bestående af et stykke flæsk sammen med rødder, hvidkål og havregryn. Der var også gæster i huset, både faderens søster Rikke, der hver sommer boede i Helsingør og i fulde åndedrag nød den lille have, den friske luft og den dejlige frugt. Hun var rar og særdeles tilbageholdende, hun vaskede selv sit tøj i et vandfad. En mere fast gæst blev en af faderens søsterbørn, som efter sin faders død permanent skulle bo hos Lützow. Det blev dog ingen succes: Den unge pige var mere interesseret i genboerskens logerende, en officer, end i det arbejde, Lützow ønskede, hun skulle lave.

Lad mig slutte dette lille strejftog i Eleonores skatkiste af oplysninger med en lille episode, der bl. a. viser Eleonores heftige og medfølende sind (s. 16):

»Hvor ensformigt end Tiden listede hen, uden Forlystelser, var der dog en eller anden, jeg maa mindes. Saaledes at jeg fulgte med min Moder til Kronborg, hvor nogle Officerer havde sluttet sig sammen og gave Theaterforestillinger. Jeg husker tydeligt, at Slaverne stod og stirrede ud med blege Ansigter i deres halvt graa, halvt gule Dragter bag de tilgitrede Fangerum og at vore Fodtrin gav et dumpt drønende Ekko. Paa Kongens Fødselsdag, naar Slaverne var blevne særlig beværtede, sang de de gamle viser som: »O, maatte vi om tyve Aar, ja flere, saaledes samlet være.««

Beskrivelse af huset 1817–1832.

Men udover disse glimt af fortiden får vi også nogle herlige billeder af selve huset. Skønt Eleonore ofte havde det hårdt i huset, så havde hun kærlighed til stedet (2):

»Du kan se det endnu, det ligger ganske ensomt, hvidt er det, med en Stentrappe op til Gadedøren, fire Fag Vinduer ud til Vejen. Der er Beboelseskælder underneden Huset, i hver Gavl et Vindue, fra det ene har man Udsigt over Byen, fra det andet over det dejlige Sund, hvor Kullen staar i Horisonten i de blaalige Taager.«

Desværre kan man ikke mere se havet fra vinduerne. Faktisk skal man helt op på tagets rygning for at kunne skue så langt i dag, men det siger noget om, hvor få huse der var herude dengang. Den næste sekvens er vel en af de bedste hos Eleonore, og samtidig giver den os endnu engang billedet af det mærkelige liv i Lappehuset (s. 8):

»Dette Hus med sin Gaard og Have var vor hele Verden, hver Plet staar klar for mig, som om jeg havde forladt den i Gaar. Kælderen, hvor vi levede

Eleonore Tscherning.
Tuschtegning af
P. C. Skovgaard.

som Børn, Stuelejligheden, hvor Majoren residerede, Gaarden med den lille Staldbygning og de to smaa Retirader, af hvilke jeg fik lov til at holde den ren som var forbeholdt Majoren, og som jeg om Søndagen smykkede med Blomster og Kranse. Den store Brændestabel, hvorfra jeg kunde se over Plankeværket ind i Marienlyst Have, og hvor Rotterne huserede. Midt i Gaarden var Svinehuset og Hønsehuset med en lille Lem i Plankeværket mod Nord, hvoraf Hønsene løb ud og laa og baskede sig velbehageligt i Jorden under de tre gamle Lindetræer, jeg tror, de står der endnu. Mod Syd gik Laagen ud til Haven, der var lang og smal og laa mellem de to Plankeværker, det ene mod Marienlyst Have, det andet mod Vejen og var bevokset med Espalier-Frugttræer. Opad Husets Sydgavl voxede en prægtig Vinranke, der snoede sig helt op til Taget. Ved Enden af Mistbænken havde jeg mit eget lille Stykke Have, der trivedes alt i yppigste Fylde.«

Beboerne 1832–57: Øckenholt, Christensen, Thalbitzer og Moltke.

De nye beboere, der flyttede ind i huset i 1832, efter at Lützow den 22. august 1832 fik udnævnelse som oberst for artillerikorpset og blev forflyttet til København med embedsbolig i Tøjhusgade, hed Øckenholt. Det var Bolette, der måtte sælge huset. Det har været en travl og bevæget tid. Obersten var rejst til København, og Bolette måtte selv klare alt, lige fra bortflytning til den nye indflytning. Det er måske årsagen til den ikke særlig høje pris, man fik for huset: 3000 rigsdaler for hus, gård og have. Lad os følge Eleonore det sidste stykke ud af Helsingør. Transporten til København skulle foregå pr. skib, og alt bohavet inklusive høns og duer i kasser blev bragt ombord og skulle bringes direkte til Tøjhuset og herfra ind i det nye hus. Men man havde ikke taget højde for vejrguderne. Ikke mindre end fire døgn tog turen fra Helsingør til København, og den proviant, man havde medbragt, slap op.

Så kom Eleonore da til København. Var hun sluppet ud af helvede eller var det paradis hun forlod? (s. 22):

»Var jeg nu bedrøvet over at have forladt mit Barndomshjem, over at være kommen i saa store Forhold som disse? Jeg ved det ikke. Jeg ved kun, at der var meget før, der ikke behagede mig, og at der var meget nu, der heller ikke gjorde det.«

Lad os forlade Eleonore her, vor opgave er trods alt huset på Lappen.

Øckenholtfamilien, hvem de nu end var, og hvem de nu end bestod af, for det ved vi kun lidt om, var i hvert fald en driftig familie. De ville ikke bo i huset, som Lützow havde boet i det: I stuen mod syd skulle der slås en dør ned, der skulle lægges trappe ned i haven, køkken og andre kælderrum skulle omordnes. Der skulle indrettes et godt komfur, som skulle erstatte de ringe og dårlige ildgryder, som Bolette havde måtte klare sig med, og ved hvilke hun havde kogt sin sulevælling. Jo, der må have været et skrækkeligt urydde og uhygge overalt, som Eleonore skriver om i disse arbejder. Men Øckenholterne havde måske fået råd til denne ombygning på grund af den rimelige pris, de havde givet for huset?

Hvorlænge Øckenholterne har boet i huset vides ikke, men i bogen »Historiske huse i Helsingør« fremgår det, at pakhusforvalter Christensen boede i huset i perioden 1837–1847. Om denne er intet fundet, udover en notering i Folketællingen fra 1840, hvor det anføres:

»Et Hus paa Marienlyst Frugthauge: Peter Fugliag, Gartner, Karen Hansen, hans Kone, Christin Ferdinand Christensen, Posthusforvalter, Nana Alvise Øgenholt, hans Kone.«

Navnene passer sammen, måske er der familiemæssige bånd mellem Øckenholt og Christensen.

I Folketællingen fra 1850 er der anført nye beboere, 5 mennesker i alt:

A. F. Tscherning.
Maleri af C. A. Jensen.

Husfruen, enkefru Thalbitzer og hendes tjenerskab (en tjener, en tjenestepige, en husjomfru og en selskabsdame). Marie Antoinette Thalbitzer, født Rothe var en ung enke efter Ferdinand Thalbitzer, der døde som 36-årig efter følgerne af en løbskkørsel ved Odinshøj. Mon ikke fru Thalbitzer er flyttet ind i huset i 1847 kort efter mandens død? Muligvis for at være nærmere familien. Hendes afdøde mand, Ferdinand, var blevet uddannet til handel i Stettin og bragte sammen med broderen, William Thalbitzer, familieforetagendet på fode igen efter de hårde tider fra statsbankerotten. I 1833 blev Ferdinand østrigsk vicekonsul i Helsingør og blev samme år viet til Marie. De fik således 14 år sammen i deres gård, Duemosegård ved Gribskov. Enkefru Thalbitzer boede ikke længe i Lappen nr. 1. Var forholdene trods alt for trange?[1]

I 1850 flyttede Fritz Moltke og frue, Josepha Cecilie Schiern samt en enkelt tjener ind i huset, nu var der igen militærfolk i huset. Moltke var jurist og blev den 11. april 1850 tilknyttet 2. jægerkorps, som til dels var stationeret på Kronborg, som auditør og regnskabsfører. Moltke og familie blev i Helsingør og i Lappehuset til 1856. Efter en periode i Skelskør, bl. a. som borgmester, blev Moltke i 1868 birkedommer i Kronborg østre birk og Hellebæk birk, og opretholdt således en vis tilknytning til Nordsjælland. Han døde i 1903 i Fredensborg.

Købmand Major Wright 1857–78.

Huset overtoges nu igen af en handelsslægt, nemlig købmand Major Wright. Han var dansk, men hans slægt var engelsk. Hans far var en af de utallige engelske købmænd, der var kommet til Helsingør omkring midten af det 18. århundrede. Som med alle forretninger gik det op og ned, desværre for den gamle Wright helt ned, og af hans sønner var der kun en, der formåede at bygge noget nyt op, og det var sønnen Major. At der var stor konkurrence mellem sundklarererne er helt givet. Ofte inviterede købmanden skipperen hjem til lunch eller middag, hvor man beværtede godt og rigeligt. Huset på Lappen har i denne periode givet været rammen, og en smuk ramme, om meget selskabelighed.

De senere ejere: Zedeler, Lørup. fru Anna Jensen. 1879–1919.

I 1879 købte fhv. grosserer Carl Zedeler huset og boede i det frem til 1899. Zedeler var på et vist tidspunkt ejer af en skibsprovianteringsforretning i Skotterup, men har altså trukket sig tilbage hertil på sine gamle dage. I 1899 købtes huset af en enkefru Lørup, der i Helsingør Kjøbstads Vejviser for året 1901–02 angives som husejerinde. Fruen var dog andet end husejerinde, hun var samtidig enke efter ejeren af Lørups Rideskole (nærmest et stutteri), en særdeles driftig forretning. Men hun har, muligvis på grund af økonomiske forhold, været tvunget til at leje en del af huset ud, for i 1903- og 1905-vejviserne ses det, at der er logerende i huset: Havnearbeider J. Bengtson.

Det er imidlertid sparsomt med oplysninger, både om hus og om indvånere. Det samme gælder den næste ejer. Vi ved end ikke, om vedkommende har boet i huset. Men hun var ellers kendt nok. Det drejer sig om direktørfruen på Marienlyst Badehotel, fru Anna Jensen, der ejede huset fra 1914 til 1919, oven i købet som særeje. Fru Anna Jensen hed oprindelig frk. Duurloo og var husbestyrerinde hos en af byens nobiliteter, apoteker Rink. Apoteker Rink hørte til åndsaristokratiet i Danmark. Hos ham samledes således mennesker som redaktør Hørup, Holger Drachmann, birkedommer Sylow og forfatteren Alexander Svedstrup. I sine erindringers første bog har Clara Pontoppidan fortalt om en middag, hun var til hos Rink, som ganske ung skuespillerinde. Her kom direktør Anders Jensen også. Anders Jensen var blevet direktør for Marienlyst Badehotel i 1897 og byggede i de samme år hotellet samt en række villaer på en vej, han kaldte Nationernes Allé. Anders Jensen var en asketisk mand, uhyre vellidt blandt sine venner. Det var hos en af vennerne, altså Rink, at Anders Jensen mødte sin tilkommende. Selve forlovelsen foregik meget romantisk: På en slædetur fra Alexander Svedstrup i Ellekilde til Helsingør. Kort efter flyttede frk. Anna ud på Ma-

Lappen nr. 1. Trappen er fjernet og døren erstattet af et vindue. Fotografi i Helsingør byhistoriske Arkiv.

rienlyst, hvor hun boede indtil hun kort efter blev gift med Anders Jensen. Om huset har været en eller anden økonomisk transaktion eller en eller anden udvidelse af badehotellets kapacitet m.h.t. værelser, ved vi ikke (dette var tilfældet, da Nathanson benyttede slottet som badehotel: da måtte gæsterne ofte indlogeres i de tarvelige Lappehuse). Vi ved heller ikke, om forbindelsen Anders Jensen-Rink har haft noget at gøre med den næste ejer, frk. Anna Rink, der overtog huset i 1919. Men mon dog ikke.

Ejere i det 20. århundrede: Rink, Helsingør Kommune, Tage Højbjerre.

Fru Rink, der endnu bor over det gamle Apotek, kan mindes huset, da frk. Rink boede der: Da var der stadig toilet, eller »das«, i gården, og køkkenet var meget lille. En lille erindring, der siger noget om skik og brug, men måske snarest om frk. Rink: Hun havde en lille pony, og en vogn stod i gården. Den blev benyttet, når man skulle ind til byen. Ved huset gik høns, som imidlertid aldrig blev slagtet, men fik lov til at gå, til de faldt om af ælde. Haven husker fru Rink også. Den var dejlig stor, og der var i haven de dejligste pæretræer.

Frk. Rink ejede huset til 1928. I dette år kan man læse i Helsingør Byråds forhandlinger om følgende sag: Vejen fra Lundegade, Nrd. Strandvej og Lappen til Sommeriva ønskedes udvidet med 12½ meter, hvoraf der skulle gå 2 gange 2½ meter til fortov. Dette skabte nogle problemer, da visse huse var placeret således, at der, hvis man skulle gennemføre foretagenet skulle nedrives enkelte huse, heriblandt det hus, der ejedes af frk. Rink. Så langt ønskede man dog ikke at gå, men et meget stort stykke af frk. Rinks ejendom var man dog nødt til at tage. Således var det absolut nødvendigt at fjerne trappen til vejen samt en indgang her, hvor der i dag er Strandvej. Man havde ønske om at gå i forhandling med frk. Rink, og man ville have tilbudt hende en rimelig erstatning, men her havde de kloge rådsmænd forregnet sig: Frk. Rink ønskede ingen erstatning. Hun mente vel – og med rette – at husets værdi i den grad ville falde ved ændringen, at ingen erstatning kunne være tilstrækkelig. Derfor forlangte hun, at kommunen skulle købe huset for den pæne pris af 20.000 kr., mens frk. Rink fik tilladelse til at blive boende i huset til en leje af 1200 kr. pr. år. Det var tilsyneladende ikke en dame at bide skeer med – men trappen faldt.

De sidste år frk. Rink boede i huset, havde hun også logerende, alle med tilknytning til Apoteket, en cand. pharm., frk. Winter og i 1932 fru M. J. D. Rink.

I 1935 skiftede husets beboer (kommunen ejede huset frem til 1973), idet kirkegårdsinspektør L. F. Jørgensen boede i huset, og i 1943 blev det overtaget af gartner Mowitz, som drev anlægsgartneri på den plads, der i dag er udlagt som parkeringsplads. Endelig boede traktorfører A. Brinks i huset fra 1965 til 1971. Og i de to år herefter, hvor huset fik lov til at stå tomt, boede der en mængde mennesker, både zigeunere og gæstearbejdere. Meget inventar blev desværre ødelagt i disse år, da huset fik lov til at forfalde. I dag ejes huset af kirkebetjent Tage Højbjerre, der er gået i gang med den store opgave at restaurere huset. Resultaterne lader ikke vente på sig – allerede nu står facaden smukt.

Og her slutter min beretning. Lad den stå som en række glimt af et gammelt hus' historie.

Note:

[1] Som bekendt benævnes huset i folkemunde som »de Mezas hus«. Der er ikke fundet belæg for denne benævnelse. En mulig sammenhæng er slægten Thalbitzers mageskifte af en ejendom på Stengade med general de Mezas fader i 1810. En anden mulighed er den senere kontakt, der var mellem Eleonore og de Meza-familien i København.

Oversigt over ejerforhold/beboere i Lappen nr. 1 1806–1975.

Grunden: 1806 : Helsingør By
1806 : Henrik Euhen, Slotsforvalter på Marienlyst Slot
1807– 08: Tømrermester C. F. Tegner, bygherre af huset

Huset: 1807– 08: Tømrermester C. F. Tegner
?–1813: Mor Vadsted
1813–1832: Kaptajn (senere i Helsingør: Major) Adam Tobias Lützow
1832–1837: Familien Øckenholt
1837–1847: Pakhusforvalter C. F. Christensen
1847–1850: Enkefru M. Thalbitzer
1850–1856: Auditør og regnskabsfører F. Molkte
1856–1878: Købmand Major Wright
1879–1899: Fhv. grosserer C. Zedeler
1899–1914: Enkefru Lørup
1914–1919: Fru Anna Jensen
1919–1928: Frk. Anna Rink
1928–1973: Helsingør Kommune

Beboere i denne periode:
1928–1935: Frk. Anna Rink
1935–1943: L. F. Jørgensen, kirkegårdsinspektør
1943–1965: Anlægsgartner Mowitz
1965–1971: Traktorfører A. Brinks
1971–1973: Tomt

Ejer fra 1973– : Kirkebetjent Tage Højbjerre

Litteratur og kilder:

M. Galschiøt: Helsingør omkring midten af forrige Aarhundrede, 1921.
H. Henningsen: Skippere, Klarere og Toldere, 1969.
L. Pedersen: Helsingør i Sundtoldstiden, I+II, 1927.
Eleonore Christine Tscherning: Memoirer og Breve, nr. VIII: Eleonore C. Tschernings efterladte papirer, 1927.
V. Richter: Den danske Landmilitæretat 1801–1894, 1896.
A. Falk-Jensen og Hjort Nielsen: Candidati og examinati juris 1736–1936, 1957.
Fra Frederiksborg Amt, 1957.
Frederiksborg Amts Avis, forskellige år.
Helsingør Dagblad, forskellige år.
Enkelte løsblade fra Helsingør Byarkiv.
Folketællingerne fra 1834, 1840, 1850, 1855, 1860 og 1870.
Taxationsprotokollerne 1802–1811.
Skøde- og Panteprotokollerne 1808.
Tingbøger fra 1878.
Uddrag fra Helsingør Byråds Forhandlinger, 1928–29.
Helsingør Kjøbstads Vejviser, forskellige år.

HELSINGØR PATENT OPHALINGS-BEDDING

af
Kenno Pedersen.

Der er i tidens løb blevet skrevet mangt og meget om Helsingør havn. Især har spekulationerne om den sene fremkomst af en betydelig havn været dominerende. I denne artikel vil hverken spekulationerne om hint eller havnens almindelige historie blive omtalt i større omfang, idet kun et mere specielt emne indenfor havnens historie, nemlig Helsingør Patent Ophalings-Bedding, vil blive belyst.

Helsingørs beliggenhed ved en stærkt trafikeret handelsvej har naturligvis bevirket, at mange skibsførere på havarister har søgt til byen for at få deres skib repareret på enten J. H. Løves eller Poul Barfoeds træskibsværfter. Men også andre forhold, bl. a. at de fleste rederier havde deres forbindelser her, har været medvirkende til en betydelig søgning. Af de 1869 sejlskibe, som i 1863/64 søgte ind i havnen, var det i 58 tilfælde p. g. a. søskade. De to værfter beskæftigede således i 1850'erne og 1860'erne gennemsnitligt 50 mand eller mere, i 1872 således 98[1].

Man brugte endnu dengang at »kølhale« skibene, når de skulle renses og repareres under vandlinien. Selve kølhalingen foregik på den måde, at skibet blev krænget over, indtil den ene side var hævet over vandoverfladen, og når siden var istandsat, krængedes skibet over til modsatte side. Dette var naturligvis en højst besværlig fremgangsmetode, hvorved gamle skrog let kunne blive »kølbrudte«, og af den grund havde man allerede i 1841 indsendt en ansøgning til Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet om at få en såkaldt »helling«, magen til den som fandtes på Jacob Holms værft i Strandgade på Christianshavn. Her kunne større skibe (indtil 200 læster) i stående stilling hales op af vandet på en slidske ved hjælp af et spil. Ansøgning blev imidlertid afslået[2]. Senere havde man søgt regeringen om tilladelse til at anlægge en dok og to ophalingsbeddinger, men fra statens side fandt man det rigtigst, at kommunen selv søgte om koncessionen til anlæggelse af en dok med ret til at overdrage koncessionen til private entreprenører. Kommunalbestyrelsen ansøgte og fik koncessionen den 26. marts 1860, og under kyndig vejledning af vandbygningsinspektør, justitsråd C. Carlsen, indhentedes tilbud på en fast eller flydende dok. Bestræbelserne kronedes imidlertid ikke med held, og ifølge en bestemmelse i koncessionen skulle denne ophøre, hvis man ikke havde opnået et positivt resultat inden udgangen af 1860.

Opmærksomheden blev nu vendt mod en anlæggelse af en ophalings-

bedding. Med støtte fra regeringen rejste havnens ingeniør kaptajn L. A. Lønborg til England for at studere en ny beddingskonstruktion, den såkaldte Morton'ske bedding. Lønborg udarbejdede efter sin hjemkomst et detaljeret projekt til en sådan bedding på grundlag af studierejsen. Den af indenrigsministeriet indsatte bestyrelse for havnens udvidelse, bestående af borgmester etatsråd Jacob B. Olrik og den tidligere omtalte justitsråd Carlsen, forelagde for indenrigsminister D. G. Monrad den 7. september 1861 projektet samt et økonomisk overslag. Bestyrelsen indstillede, at beddingen, der skulle bestå af en bevægelig og en fast del (over- og underbygning), og som ifølge overslaget ville komme til at koste henholdsvis 30.000 rdl. og 55.000 rdl., ville blive helt eller delvist finansieret af staten. Både havnen og grunden, hvorpå beddingen skulle bygges, tilhørte staten[3]. Men allerede den 14. september samme år svarede indenrigsministeren, at han ikke kunne gå ind for bestyrelsens forslag. Derimod ville han med velvilje se på den mulighed, at en enkeltperson eller et selskab påtog sig opførelsen af beddingen. Man ville da kunne påregne et lån på 55.000 rdl. af offentlige midler.

Indenrigsministerens forslag blev hurtigt taget til efterretning, for allerede samme aften, som det blev kendt, blev der dannet et interessentskab med bl. a. købmand Isaak Sidenius Pontoppidan, konsul William Gordon Norrie og skibsbygmester Christian Rohmann som initiativtagere, med det formål at anlægge og vedligeholde en ophalingsbedding[4]. Det skal dog retfærdigvis nævnes, at allerede i slutningen af 1860 havde konsul W. G. Norrie, skibsbygmestrene Jacob Vilhelm Løve og Chr. Rohmann og endelig konsul Regnar L. Ulstrup dannet en komité, der skulle undersøge muligheden for anlæggelse af en ophalingsbedding[5]. Men i alle tilfælde vidner denne aktivitet om, hvilken stor interesse og betydning for byen man tillagde en sådan bedding. Ifølge M. Galschiøts bog »Helsingør«, tegnede I. S. Pontoppidan, W. G. Norrie og Chr. Rohmann sig alene for 15.000 rdl. Dette kan imidlertid ikke være rigtigt, idet interimkvitteringerne for dem lyder på henholdsvis 1000 rdl., 1900 rdl. og 2000 rdl., altså ialt kun 4900 rdl. Det blev fastsat, at de tegnede andele skulle indbetales i seks rater (10 %, 25 %, 15 %, 15 %, 20 %, 15 % af det tegnede beløb), hvor den første forfaldsdag var 6. februar 1862 og sidste 1. februar 1863. Aktiekapitalen, der skulle være på 30.000 rdl., blev hovedsageligt tegnet af byens handelsstand, men også af interesserede udenfor byen[6].

Naturligvis var skibsbygmester J. V. Løve også deltager i interessentskabet – det var jo primært træskibsværfterne, der ville få fordelen af et sådant anlæg; men selvfølgelig kan der også have været en del idealisme med i overvejelserne. Sammen med den tidligere omtalte Chr. Rohmann tegnede de sig for omkring 22 % af aktiekapitalen. Det interessante i denne sammenhæng er imidlertid ikke, at J. V. Løve og Chr. Rohmann eller personer og virksomheder udenbys deltog, men derimod den store tilslutning, som man finder

blandt byens jævne håndværker- og handelsstand. Disse var ved Sundtoldens afløsning i 1857 gået en mindre sikker fremtid imøde, og måtte som sådan være interesseret i, at der blev skabt et alternativ. Deres aktietegning skal da sandsynligvis også ses i lyset af dette. Ved at byen fik et aktiv, som en ophalingsbedding måtte være, ville det betyde, at der ikke blot kunne komme større sejlskibe, men også dampskibe for at blive repareret på de to værfter. Dette ville betyde, at der blev mere arbejde og dermed et større pengeomløb, som igen ville komme de handlende i byen til gode. Man ser da også, at antallet af beskæftigede ved træskibsværfterne i tidsrummet fra indvielsen af beddingen i 1863 og frem til 1872 næsten bliver fordoblet. Når man hertil lægger antallet af de arbejdere, der var beskæftiget på selve beddingen med ophaling og udsætning af skibe, er antallet af nye arbejdspladser blevet forøget med omkring 50–60 stykker i denne periode. Det er ikke muligt at sige noget konkret om, hvor stor betydningen af en sådan forøgelse har været for byens beskæftigelsessituation; men uden betydning har den ikke været, når man ser den i lyset af byens usikre fremtid efter 1857, hvor staten med et slag havde ændret byens erhvervsvilkår ved at ophæve Sundtolden[7].

Det blev imidlertid ikke indenrigsminister Monrad, der kom til at indbringe sagen for Rigsdagen, men hans efterfølger Orla Lehmann. Resultatet af rigsdagsdebatten blev, at staten gav selskabet et 4 % lån på 60.000 rdl. til underbygningen, mod sikkerhed i hele anlægget. Selve lånet skulle først efter 10 års forløb successivt amortiseres ved, at man forhøjede renten til 5 % af det oprindelige lån og brugte forskellen til lånets amortisation[8].

Interessentskabets første bestyrelse bestod af borgmester J. B. Olrik, købmand I. S. Pontoppidan, konsul W. G. Norrie og skibsbygmestrene Chr. Rohmann og J. V. Løve[9]. De var alle fremtrædende personligheder, der havde taget aktivt del i bestræbelserne for at skabe et alternativ til byens traditionelle hovednæringsvej. Bestyrelsen indkaldte i begyndelsen af 1862 interessenterne til en generalforsamling, som blev holdt den 14. marts kl. 14 på byens rådhus, hvor bestyrelsen havde lejet rådhussalen for 5 rdl., heraf en rdl. til rengøringen. Her blev vedtægterne for interessentskabet vedtaget med statutterne for »Dampskibsinteressentskabet i Helsingør af 28/5 1859« som forlæg. Hovedpunkterne havde da været diskuteret ved et indledende møde den 24. september 1861, hvor bestyrelsen ligeledes var blevet valgt, samt ved generalforsamlingen den 28. januar 1862. Ifølge vedtægterne skulle selskabets bestyrelse (direktion) bestå af fem medlemmer, der skulle vælges af generalforsamlingen blandt de aktionærer, der var bosiddende i Helsingør. Til at lede arbejdet ved opførelsen af beddingen, der påbegyndtes i foråret 1862, havde bestyrelsen antaget ingeniør L. A. Lønborg til en månedlig gage på 125 rdl.[10]. Justitsråd C. Carlsen, der var indsat af indenrigsministeriet for at varetage dets interesser ved opførelsen af beddingen, blev med sin store erfaring og viden en værdifuld hjælp ved det praktiske arbejde[11]. Ingeniør

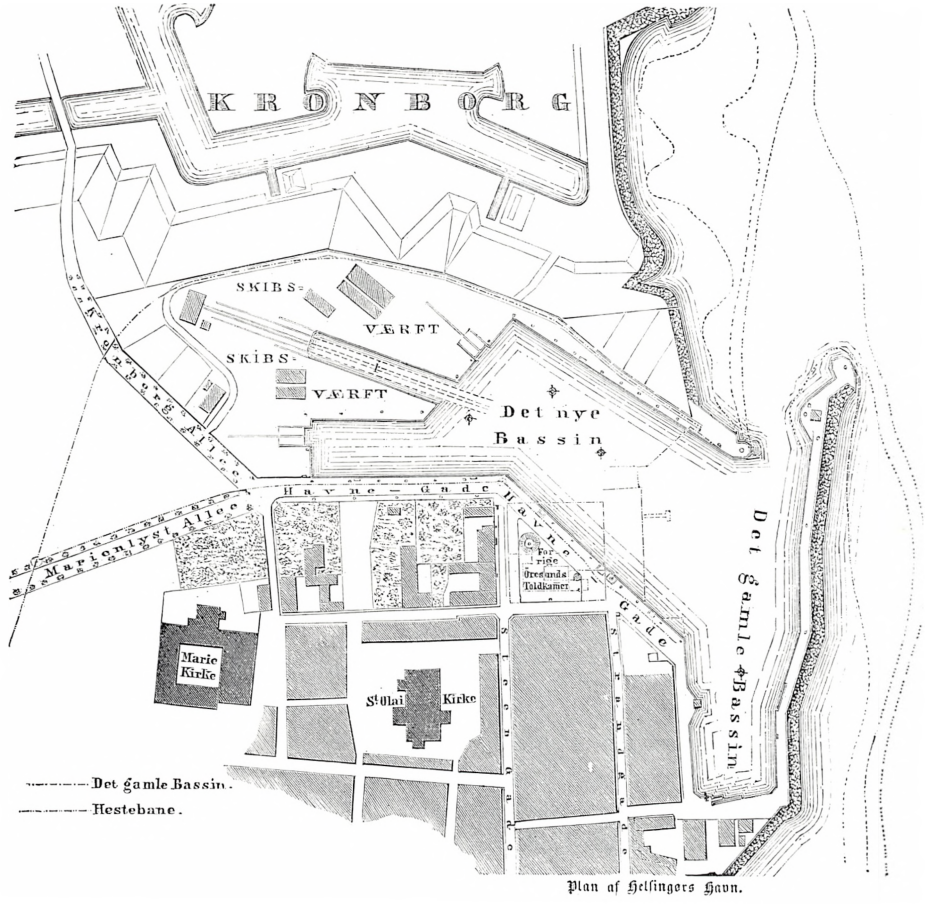

Plan over Helsingør havn efter den betydelige udvidelse i begyndelsen af 1860'erne. Det gamle havnebassin er afmærket med stiplede linier. Den stiplede linie yderst til venstre viser forløbet af en hestebane. Mellem Rohmann og Barfoeds træskibsværft (nærmest byen) og J. H. Løve og Søns, ses Patent-Ophalingsbeddingen. Træsnit i Illustreret Tidende 1864.

L. A. Lønborg døde imidlertid i marts måned 1863, hvorefter det blev overdraget polyteknisk kandidat F. le Maire at færdiggøre beddingen, men kun til en månedlig gage på 90 rdl. Det fremgår desværre ikke af det bevarede materiale, hvorfor F. le Maire fik mindre i løn end L. A. Lønborg havde fået, men mon ikke det skyldes en almindelig lønoverenskomst? Selvom færdiggørelsen af beddingen var blevet overladt til F. le Maire, var hans dispositioner helt underlagt bestyrelsen, selv en så lille handling, som kommer til udtryk i F. le Maires brev af 12. juni 1863 til formanden for bestyrelsen, borgmester J. B. Olrik. Brevet lyder:

For at hente en Sav til at afskjære Pæle under Vandet, hvilken Helsingørs Patent-Ophalings Beding ved Hr. Havnecaptain Carlé har faaet Løfte om at erholde til Brug for en kort Tid hos Kjøbenhavns Havnevæsen, øn-

skede jeg meget at kunne sende Ole Nielsen imorgen den 13. til Kjøbenhavn, saafremt Hr. Etatsraaden ikke maatte finde Noget at erindre mod hans Fraværelse fra Pladsen[12].

Beddingen blev opført på den nordre side af havnen, imellem de to træskibsværfter. Den bestod ialt væsentligt af et skråplan på 692 fod, hvoraf de 427 fod var under havnens vandoverflade. Skibe, der skulle trækkes på land, skulle da flyde ind over en vogn, der var anbragt på nogle skinner for enden af skråplanet. I forhold til den oprindelige plan var skråplanet blevet forlænget med 60 fod. Via et hydraulisk ophalingsapparat med en højtryksdampmaskine på 16 hestes kraft blev vognen med skib trukket på land. Oprindelig var der projekteret en dampmaskine på 20 hestes kraft til ophalingssystemet. Når skibet var trukket op til det sted, hvor det skulle repareres, blev det understøttet, og vognen kunne trækkes ud til enden af skråplanet for at bringe det næste skib op på beddingen. Der kunne være op til tre skibe på beddingen ad gangen, eller op til 400 kommercelæster, hvilket svarer til ca. 800 tons. Selve ophalingen og den efterfølgende understøttelse af skibet var imidlertid en uhyre langsommelig og omstændelig proces. Ifølge kaptajn L. A. Lønborgs beregninger ville den gennemsnitlige hastighed, hvormed et 400 kommercelæster stort skib kunne bringes op på beddingen, være omtrent 100 fod i timen. Det vil med andre ord sige, at ophalingen ville kunne komme til at tage op til fire timer, og nogenlunde den samme tid skulle bruges ved understøtningen af skibet[13].

Af regnskaberne, der bl. a. omfatter opførelsesperioden, fremgår det, at de samlede udgifter ved opførelsen af beddingen blev på 89.726 rdl. og 3 sk. Det er imponerende, at man kun har overskredet kaptajn Lønborgs overslag med ca. 4726 rdl., når man tager de mange og betydelige ændringer, der er foretaget undervejs af projektet, i betragtning. Der blev da også holdt en fortløbende regnskabsmæssig kontrol med udgifterne, samtidig med at nye overslagsberegninger blev lavet. F. le Maire afleverede således den 4. december 1863 en oversigt over, hvad opførelsen indtil da havde kostet, sammenstillet med et overslag fra den 25. maj 1862[14]. Oversigten ser således ud:

A. Underbygningen	25. maj	4. dec.
a. Den 407 Fod Lange lavestliggende Deel af Funderingen	11.531 rdl.	11.509 rdl.
b. Det 220 Fod lange Steenfundament	6.831 rdl.	6.883 rdl.
c. Maskinhus med Fundament	3.500 rdl.	5.348 rdl.
d. Bolværksindfatning, Arbejdsh.	10.794 rdl.	10.859 rdl.
e. Udgravning og Vandlænsning	12.436 rdl.	10.834 rdl.
f. Støbejerns Skinner	7.049 rdl.	6.622 rdl.
g. Administration og Honorar	4.000 rdl.	5.334 rdl.
h. Tilfældige og uforudseete Udgif.	1.859 rdl.	818 rdl.
	58.000 rdl.	58.207 rdl.

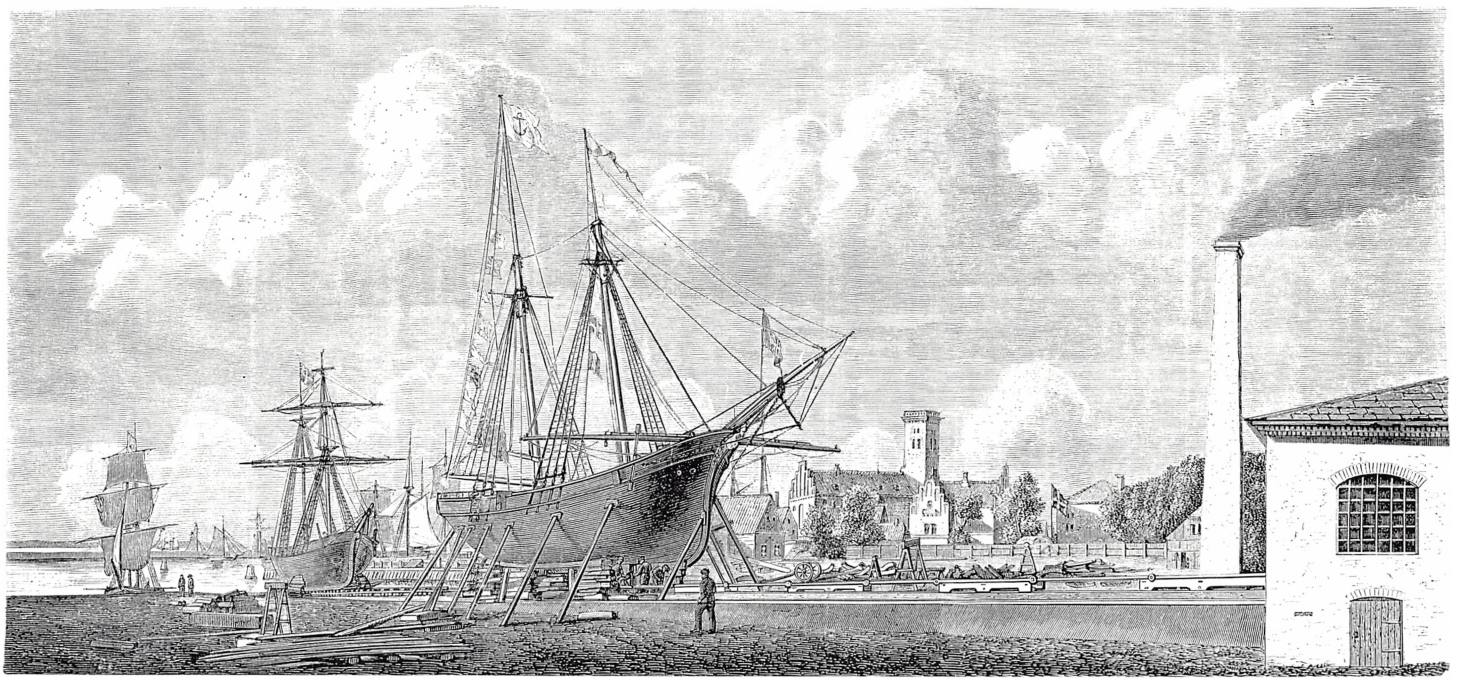

Helsingør Patent-Ophalingsbedding med to skibe ophalede til reparation. Til højre ses en del af den bygning, som rummede det dampdrevne ophalingsspil. I baggrunden, hvor Dannebrog er hejst i haven, ses Carl Wiibroe's bryggeri og villa. Længere til venstre ses Sct. Olai kirke med sit kullede tårn. Halvt skjult bag det forreste skib ses Rohmann og Barfoeds værftsanlæg. Træsnit i Illustreret Tidende 1864.

B. Overbygningen		
a. Vognen	12.988 rdl.	13.027 rdl.
b. Trækstænger	2.888 rdl.	3.026 rdl.
c. Kjættinger	1.500 rdl.	1.508 rdl.
d. Højtryksdampmaskine	4.180 rdl.	4.180 rdl.
e. Det Hydrauliske Apparat	5.500 rdl.	5.500 rdl.
f. Tilfældige og uforudsete Udg.	1.944 rdl.	533 rdl.
	29.000 rdl.	27.794 rdl.
Fundamentforlængelse		3.467 rdl.

Ved at udbyde de forskellige arbejder ved opførelsen af beddingen i licitation kunne udgifterne begrænses. Således indkom der tre tilbud på en transport af 4.000 kubikfod bøgestammer fra Krogenberg Hegn, der ligger nogle få kilometer syd for Gurre sø, til havnepladsen i Helsingør. Gårdmand Peter Petersen, der havde afgivet to tilbud på denne transport, tilbød i det ene tilfælde at udføre arbejdet for 13 sk. pr. kubikfod, såfremt »Bøgetræerne bliver afslyngede saaledes, at deres Tykkelse kuns andrager høiest 18.19, og at Afslyngningen bliver paabegyndt saaledes at det ikke forsinker Kjørselen«. Peter Petersens andet tilbud lød på en betaling af 17 sk. pr. kubikfod. Det tredje tilbud ved licitationen kom fra forhenværende garver, nu vognmand Georg Hansen, der ville udføre arbejdet for 16 sk. pr. kubikfod for stammer på 46–60 kubikfod og 18 sk. pr. kubikfod for dem på 60–146 kubikfod. Tilsyneladende er det Georg Hansens tilbud, der er blevet accepteret, for under den 30. juli 1862 på udgiftssiden i regnskaberne står »vognmand G. Hansen, transport af bøgestammer, 423 rdl. og 13 sk.«[15].

Det ville unægteligt have været interessant, om der havde foreligget et statistisk materiale, hvoraf man kunne se hvilken beskæftigelsesmæssig og dermed økonomisk betydning arbejdet ved beddingen havde for byen i opførelsesperioden. Men det er desværre ikke muligt at sige noget konkret om hvor mange, der var beskæftiget ved beddingen i dette tidsrum, da lønudbetalingerne til arbejdere og håndværkere ikke er udspecifiseret i regnskaberne. Arbejdsstaben har vel heller ikke været konstant i de forskellige byggeetaper. Derimod kan man ved en gennemgang af disse regnskaber se, at hovedparten af leverancerne til beddingen og arbejdet på den er udført af byens egne virksomheder. Når byens største foretagende i årene efter Sundtoldens afløsning næppe beskæftigede mere end 50 mand, må opførelsen af beddingen naturligvis have haft en betydelig indvirkning på beskæftigelsen i byen og de økonomiske forhold[16].

Når opførelsen af beddingen var tilendebragt, skulle bestyrelsen ifølge vedtægterne forelægge generalforsamlingen et forslag til driften. Indvielsen af beddingen fandt sted den 25. september 1863, hvor skonnerten »Luise Amalie« på 46 læster blev halet op. Den 29. september blev der holdt en general-

Bestemmelser og takster ved benyttelse af Helsingør Patent-Ophalingsbedding.

Helsingørs Patent-Ophalings-Bedding.

Denne ypperlige Bedding, der er bygget af et Interessentskab og har været i Virksomhed siden September Maaned 1863, optager for en bestemt og moderat Betaling Skibe af indtil 400 Commercelæsters (1,000 Tons) Drægtighed. Den har siden dens Anlæg været benyttet af 81 Skibe, og fortiden (Sept. 1866) er Skibet „Malta" af Stockholm, Skibsfører Gollcher, drægtig 433 Commercelæster, optaget af samme.

Med Hensyn til Beddingens Afbenyttelse ere følgende Bestemmelser gjældende:

1. Naar et Skib ønskes optaget paa Bedingen, sendes en behørig udfyldt Reqvisitionsblanquet til Directionens Formand eller vedkommende Regnskabsfører, der foranstalter det videre Fornødne.
2. Ethvert Skib vil i Reglen blive optaget efter sin Tour, dog forbeholder Directionen sig at afgjøre:
   a. hvorvidt et Skib kan opsættes paa Bedingen forinden et paa Bedingen allerede staaende Skib er løbet af, og
   b. naar flere Reqvisitioner omtrent samtidig indløbe, men for ulige Tidsrum, at bestemme i hvilken Orden ethvert Skib skal tages paa Bedingen.
3. Under Reparationen kan ethvert Skib forblive staaende paa Vognen, forsaavidt der ikke haves Brug for denne til Optagelse af andre Skibe, i hvilket Tilfælde den herved nødvendiggjorte Forstøtning, Vognens Borttagelse og senere Anbringelse skeer for Beddingens Regning.
4. Betalingen for Optagelsen og Udsættelsen saavelsom for den Tid, Beddingen afbenyttes, erlægges efter følgende Scala:

Comm.-Læster eller Hestes Kraft.			Rd.	ß	
indtil 30 incl.			50.	3.	„
over	30—40	—	58.	3.	„
—	40—50	—	64.	5.	„
—	50—60	—	69.	3.	„
—	60—70	—	81.	2.	„
—	70—80	—	89.	4.	„
—	80—90	—	101.	„	„
—	90—100	—	109.	2.	„
—	100—110	—	118.	4.	„
—	110—120	—	125.	„	„
—	120—130	—	133.	5.	8
—	130—140	—	141.	5.	„
—	140—150	—	146.	3.	12
—	150—160	—	154.	„	„
—	160—170	—	161.	3.	„
—	170—180	—	169.	„	„
—	180—190	—	176.	3.	„
—	190—200	—	183.	5.	„
—	200—225	—	197.	2.	4
—	225—250	—	209.	5.	4
—	250—275	—	222.	2.	„
—	275—300	—	235.	4.	8
—	300—325	—	245.	„	12
—	325—350	—	254.	2.	12
—	350—375	—	261.	4.	8
—	375—400	—	273.	„	„
—	400—425	—	287.	„	6
—	425—450	—	301.	„	12
—	450—475	—	315.	1.	2
—	475—500	—	329.	1.	8

For at staae paa Bedingen betaler et Skib pr. Commercelæst, eller Hjul-Dampskibe pr. Hestekraft og Skrue-Dampskibe pr. Læstedrægtighed eller pr. Hestekraft, forsaavidt denne er større end Læstedrægtigheden:

for de første 2 Døgn dagl. 1 ℛ 4 ß
— de følgende 4 — — 1 - „ -
— hvert Døgn derefter — „ -12 -

Forlanges et Skibs Optagelse eller Udsættelse en Søn- eller Helligdag, forhøies den taxtmæssige Betaling med 25 pCt.

5. Betalingen pr. Døgn regnes fra det Klokkeslet, Skibet er opsat paa Bedingen, til det Klokkeslet, det har forladt samme, dog saaledes, at et paabegyndt Døgn regnes for et heelt.
6. Naar en ifølge Reqvisition indrømmet Plads paa Bedingen ikke afbenyttes efter Tour, er Reqvirenten pligtig at erlægge en Kjendelse af 20 Rd. til Bedings-Interessentskabets Kasse.
   Forsaavidt der blot er Spørgsmaal om en kort Udsættelse, der ikke paaforer Bedingen noget Tab, kan en saadan ventes tilstaaet.
7. Directionen forbeholder sig den endelige Afgjørelse af Tilfælde, som ikke falde ind under foranstaaende Bestemmelser.

Uddrag af Mercantil-Calender 1867 (senere Danmarks Handelskalender). Foruden en fortegnelse over skibe hjemmehørende i kongeriget Danmark, indeholder kalenderen en »Mercantil Adressebog« samt en del statistiske oplysninger om landet i øvrigt.

forsamling, men tilsyneladende har man ikke ved denne lejlighed fastsat nogen bestemt takst for optagelse og udsættelse af skibe ved beddingen; for i begyndelsen af 1864 fremsatte F. le Maire på foranledning af bestyrelsen et forslag til en fastsættelse af taksterne. Forslaget blev stærkt kritiseret af J. V. Løve i et brev en måned senere. J. V. Løve mente, at det var bedre at tage betalingen efter kommercelæster, fremfor, som F. le Maire foreslog, ud fra

køllængden, idet et skib med kort køl kunne have større drægtighed end et med længere køl, og dermed kræve forholdsvis mere arbejde ved ophaling og afstivning. Også med hensyn til hvilken stilling beddingsmesteren skulle have var der uenighed. Mens F. le Maire var af den opfattelse, at beddingsmesteren skulle kunne disponere over den fornødne arbejdskraft samt sørge for opkrævningen af taksterne, mente J. V. Løve, at beddingsmesterens funktioner skulle overlades til den skibsbygmester, som havde arbejdet på det pågældende skib. Man kunne herved undgå at komme i den situation, at der pludselig opstod en akut mangel på arbejdskraft, f. eks. »naar Kjæden igennem Grundhalingsskiven sprænges eller Vognen ved et eller andet Tilfælde bliver staaende paa Halvveien, da kunne 25 à 30 til 40 Mand meget godt anvendes«. Det var i alle tilfælde for dyrt at have 30–40 mand ansat, når det daglige arbejde kunne klares med under det halve. Men ikke nok med dette, når der ved sådanne uheld opstår forsinkelser »saaledes at Skibet først senere om Aftenen f. eks. 2 à 3 Timer efter Arbeidstidens Ophør, kommer op, hvormed Beddingsmesterens Funktioner saaledes er endt, idet Skibet overdrages til Skibsbygmesteren, da skal Afstøtningen finde sted, om endogsaa kun interimistisk for Natten, men hvor haves da Tømmermændene, eller om Disse ogsaa holdes tilstede, hvo betaler dem da den Tid i hvilken de uvirksomme maae vente?«. Efter J. V. Løves opfattelse vil dette problem ikke opstå, hvis det er skibsbygmesteren, der sørger for ophalingen. Den endelige takstfastsættelse og ordning må have fundet sted ved generalforsamlingen den 30. juni 1866, for i Mercantil-Kalender for året 1867 er disse trykt[17].

Fra den 25. september 1863 og frem til 1. september 1864 havde beddingen været benyttet af 16 sejlskibe, 13 dampskibe samt en dampmuddermaskine. I juli måned 1868 var der ialt optaget 145 skibe, heraf var de 64 optaget mellem september 1866 og juli 1868. Hvis man følger Helsingør Avis' lokale meddelelser, ser man, at der var en betydelig søgning til beddingen igennem hele perioden frem til Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeris overtagelse af denne i foråret 1896. Således kunne interessentskabets ledelse ved den ordinære generalforsamling i juni måned 1890 berette, at selskabets lån i december termin 1889 ved et ekstraordinært afdrag var nedbragt til 70.000 kr. (35.000 rdl.). Terminsydelserne skulle derefter være på 2275 kr. Så længe beddingsinteressentskabet eksisterede gav det et godt udbytte. I perioden 1891–95 gav beddingen et gennemsnitligt overskud på 8.500 kr[18]. Da borgmester J. F. Olrik både var direktionsformand i Sparekassen for Helsingør og Omegn og i Helsingør Patent Ophalings-Bedding, var det naturligt for sidstnævnte at benytte Sparekassen som pengeinstitut. Efterhånden blev Sparekassen en slags hovedkasse, hvortil selskabets overskud indbetaltes og hvorfra det fik driftskapital samt større lån til nye anlæg og anskaffelser. Ophalings-Beddingen nød tillige visse begunstigelser, såsom at man havde lov

til »at indstille en lille lukket Kasse med Aktiver i Sparekassens brandfri Hvælving«[19].

Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri, der i stor udstrækning brugte beddingen, havde igennem en længere årrække følt sig hæmmet i dets brug af den, idet man var henvist til at benytte den på samme vilkår, som det øvrige klientel hos interessentskabet. Men først da skibsbygmester Chr. Rohmann den 7. november 1892 blev valgt til formand i bestyrelsen for Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri i stedet for den nyligt afdøde M. C. Holm, kom der for alvor gang i overvejelserne om køb og overtagelse af Ophalings-Beddingen; men også Barfoed og Rohmanns træskibsbyggeri, der nu kun benyttedes til reparationer og optog et forholdsvis betydeligt areal, var man fra jernskibsværftets side interesseret i at købe. Forud for overtagelsen af beddingen, der fandt sted i foråret 1896, havde der været ført mundtlige forhandlinger, som var resulteret i, at Chr. Rohmann i et brev den 19. februar 1896 henvendte sig til direktionen for Ophalings-Beddingen og bad denne oplyse »for hvilken Sum og paa hvilke Betingelser Ophalings-Beddingen med Tilbehør vil kunne kjøbes af Helsingørs Jernskibs- og Maskinbyggeri«. Ved generalforsamlingen den 9. april 1896 blev forhandlingsresultatet godkendt og beddingen afhændet for 150.000 kr[20]. Den 11. juni samme år fik interessentskabet ved »Proclama sub poena praeclusi et perpetui silentii«[21], med år og dags varsel kgl. bevilling til igennem den Berlingske politiske og Avertissement-Tidende at indkalde sine kreditorer. Bevillingen blev læst på Helsingør byting den 29. juni 1896[22].

Det tilbageværende træskibsværft, der havde antaget navnet »Helsingør Træskibsbyggeri, Interessentskab«, da J. H. Løve og Søns værft var blevet overtaget af jernskibsværftet i 1882[23], blev købt samtidig med beddingen for en sum på 80.000 kr. Værftets aktiekapital blev i anledning af disse køb og de påtænkte udvidelser forøget med 500.000 kr. til 2,1 million kr. De store forbedringer af det tekniske materiel og arbejdsforholdene bevirkede, at værftets reparationsvirksomhed blev forøget betydeligt – der skete således alene en fordobling i årene 1897–1900. Denne udvikling fortsatte ind i dette århundrede, og for at kunne følge med i konkurrencen på verdensmarkedet anlagdes bl. a. i 1928 en moderne ophalingsbedding, der kunne tage skibe op til 4.000 ts. dw., som erstatning for den, som var blevet overtaget i 1896, og som kun var konstrueret til at kunne tage skibe op til 400 kommercelæster eller ca. 800 tons[24].

[1] Frederiksborg Amts historiske Samfunds årbog 1973 p. 37 ff.; artikel af borgmester J. B. Olrik i Illustreret Tidende 1864 p. 12–14 (herefter kun Olrik).

[2] Frederiksborg Amts historiske Samfunds årbog 1973 p. 37; M. Galschiøt: Helsingør omkring midten af forrige århundrede, 1960 p. 190 (herefter kun M. Galschiøt: Helsingør); Handels- og Søfartsmuseets årbog 1972 p. 138.

[3] Project til en Ophale-Bedding fra 6. september 1861 (Lønborg) findes i Helsingør byhistoriske Arkiv (herefter kun projekt); Olrik p. 12–14; M. Galschiøt: Helsingør p. 96

[4] Olrik p. 12–14; M Galschiøt: Helsingør p. 96–97; kopi af brev til indenrigsministeriet den 15. sept. 1861 findes i Hels. byhist. Arkiv.

[5] Brev fra de nævnte til borgmester Olrik om komiteen findes i Hels. byhist. Arkiv.

[6] M. Galschiøt: Helsingør p. 96–97; interimskvitteringer og liste over interessenter findes i Hels. byhist. Arkiv.

[7] Interimskvitteringer findes i Hels. byhist. Arkiv; Frederiksborg Amts historiske Samfunds årbog 1973 p. 37.

[8] Olrik p. 12–14; se finanslov af 25. januar 1862 for finansåret fra 1. april 1862 til 31. marts 1863, paragraf 14 nr. 8; vedtægter for Helsingør Patent Ophalings-Bedding Interessentskab findes i Hels. byhist. Arkiv.

[9] I Handels- og Søfartsmuseets årbog 1972 p. 139 i en artikel af Knud Klem om træskibsbyggeriet i Helsingør nævnes kun J. B. Olrik, I. S. Pontoppidan, Chr. Rohmann og J. V. Løve, mens konsul W. G. Norrie mangler.

[10] Indkaldelse til generalforsamlingen, brev om leje af rådhussalen, Statutter for »Dampskibsinteressentskabet i Helsingør af 28/5 1859«, vedtægter for ophalingsbeddingen, uddrag fra generalforsamlingen den 28/1 1862, regnskaber for Patent Ophalings-Beddingen i opførelsesperioden (herefter kun: regnskaber) findes i Hels. byhist. Arkiv; Olrik p. 12–14.

[11] Olrik p. 12–14.

[12] Olrik p. 12–14; regnskaber og brev af 12. juni 1863 findes i Hels. byhist. Arkiv.

[13] Projekt findes i Hels. byhist. Arkiv; Olrik p. 12–14.

[14] Regnskaber og F. le Maires oversigt findes i Hels. byhist. Arkiv.

[15] De tre indkomne tilbud ved licitationen og regnskaber findes i Hels. byhist. Arkiv; Trap Danmark 3, 5. udg. Frederiksborg Amt 1953 p. 97 og 101; M. Galschiøt: Sparekassen for Helsingør og Omegn, 1829 1/10 1929, Helsingør 1929 p. 166–67 (herefter kun M. Galschiøt: Sparekassen).

[16] Regnskaber findes i Hels. byhist. Arkiv.

[17] Brev fra F. le Maire om takstfastsættelsen og J. V. Løves indlæg imod dette, vedtægter for ophalingsbeddingen, uddrag af generalforsamling 29/9 1863 findes i Hels. byhist. Arkiv; Olrik p. 12–14; Mercantil-Kalender 1867.

[18] Mercantil-Kalender 1867 og 1869; Helsingør Avis; jubilæumsskrift for Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri ved Jul. Schovelin, Kbh. 1907 p. 42 ff.; vedtægter for ophalingsbeddingen, uddrag af generalforsamlingen juni 1890 findes i Hels. byhist. Arkiv; M. Galschiøt: Sparekassen p. 96.

[19] M. Galschiøt: Sparekassen p. 114–115. En del korrespondancesager vedrørende beddingen ligger da også henlagt i Sparekassens arkiv.

[20] Jubilæumsskrift for Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri ved Jul. Schovelin, Kbh. 1907 p. 38 ff.; brev fra Chr. Rohmann til direktionen for Ophalings-Beddingen den 19. februar 1896 og uddrag af generalforsamlingen den 9. april 1896 findes i Hels. byhist. Arkiv.

I en artikel af Knud Klem om Træskibsbyggeriet i Helsingør i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1972 p. 140–141 siges det at »I marts 1896 overtog jernskibsværftet Helsingør Træskibsbyggeri for en sum af ca. 80.000 kr. Samtidig købtes ophalingsbeddingen for 150.000 kr.«. Overtagelsen kan reelt først have fundet sted i april måned, idet først den 9. april 1896 godkendte interessentskabets generalforsamling ophalingsbeddingens afhændelse, det samme gør sig gældende for Helsingør Træskibsbyggeri, og først dagen efter godkendte jernskibsværftets generalforsamling købet (generalforsamlingen den 28. marts havde ikke været beslutningsdygtig).

[21] »Tavshedens proklama er under straf evig og lukket«.

[22] Dokumentet (Bevillingen) findes i Hels. byhist. Arkiv.

[23] Handels- og Søfartsmuseets årbog 1972 p. 140; M. Galschiøt: Sparekassen p. 136 siger at »da Patent-Ophalingsbeddingen og de to hosliggende Træskibsbyggerier erhvervedes«, hvilket imidlertid ikke er rigtigt da J. H. Løve og Søns værft blev købt i 1882.

[24] Jubilæumsskrift for Helsingør Skibsværft og Maskinbyggeri a/s 1882 1/3 1957 p 3–4; projekt findes i Hels. byhist. Arkiv.

FORENINGSMEDDELELSER

Lørdag 13. september kl. 14 samledes omk. 125 deltagere i foredragssalen på Frederiksborg Slot, hvor museumsdirektør Jørgen Paulsen gav en kort og meget inspirerende oversigt over slottets historie, særlig om Christian IV's betydning, og fortalte om slottet som nationalhistorisk museum.

Inden forevisningen af slottet, hvor deltagerne deltes i tre hold, udtalte formanden:

»Museumsdirektør Jørgen Paulsen trækker sig tilbage fra sit embede 1. maj 1976. Hans efterfølger er allerede udpeget, nemlig vort bestyrelsesmedlem, museumsinspektør, dr. phil. Povl Eller. Vi ønsker Povl Eller til lykke, og lykke til med den store opgave.

Jørgen Paulsen er sønderjyde, men af sine 66 år har han tilbragt 40 år i Nordsjælland. Han blev assistent ved Frederiksborgmuseet 1. oktober 1935, i 1953 direktør.

Vi kender Paulsen som en markant skikkelse med meninger i debatten i Nordsjælland. Hans ord har vægt, ikke alene inden for hans arbejdsfelt, hvor han er leder af et af landets største museer, men også inden for det kulturelle og folkelige liv.

Det, der især interesserer denne kreds, er Jørgen Paulsens arbejde inden for lokalhistorien. I 1944 blev han medlem af bestyrelsen for Nordsjællandsk Museumsforening, hvor han endnu virker. Fra 1947 til 1968 var Paulsen medlem af bestyrelsen for Frederiksborg Amts historiske Samfund, hvor han var medlem af skriftudvalget og bestyrelsens sekretær. Vor årbog indeholder adskillige afhandlinger, der er skrevet af Paulsen, og vi håber, at han får tid til at fortsætte forfatterskabet hos os, nu han får »god tid« som pensionist.

Sønderjyder og nordsjællændere er forskellige, men det er vort indtryk, at Jørgen Paulsen og hans hustru har følt sig hjemme her, og det er helt klart, at de er optaget i den nordsjællandske kreds. Vi har også forstået, at de bliver boende i Hillerød.

Fra Frederiksborg Amts historiske Samfund skal der rettes en hjertelig tak til Jørgen Paulsen for den indsats, han har gjort for vor egn, såvel for kunsthistorien, for kulturhistorien som for det folkelige, og her tænker vi i særlig grad på lokalhistorien«.

Forsamlingen hyldede Jørgen Paulsen med et trefoldigt hurra.

Generalforsamlingen i foredragssalen kl. 17.

På forslag fra bestyrelsen valgtes *Jørgen Paulsen til dirigent.* Dirigenten konstaterede, at generalforsamlingen var lovlig, og gav formanden ordet for

Årsberetning 1/4 1974–31/3 1975.

I de senere år har generalforsamlingen i historisk samfund været afholdt i tilslutning til forsommerturen i maj. Bestyrelsen mente imidlertid, at det store program, der var lagt for turen til Hornsherred 31. maj ikke ville give tilstrækkelig tid til at holde generalforsamling, og vi meddelte derfor i forbindelse med indbydelsen i foråret, at generalforsamlingen ville blive afholdt 13. september.

Sidste års generalforsamling fandt sted 25. maj 1974 på Arresøhus efter en udflugt, hvor vi bl. a. havde besøgt Æbelholt Museum og klostertomten, der blev forevist af professor, dr. Møller-Christensen. Under den inspirerende gennemgang, nævnede Møller-Christensen, at 1975 er 800 året for klosterets grundlæggelse, og han opfordrede historisk samfund til at markere jubilæet. Lektor Ring var derefter i forbindelse med Møller-Christensen for at opfordre ham til at skrive en afhandling til vor årbog; men det viste sig nu, at Møller-Christensen ønskede at genoptage udgravningerne af klosterruinen, der sorterer under Nationalmuseet. Efter at vi havde drøftet sagen i bestyrelsen, skrev jeg bl. a. følgende til rigsantikvar Glob:

»Frederiksborg Amts historiske Samfund havde i fjor sommerudflugt til Æbelholt Kloster, hvor professor Møller-Christensen foreviste museet og klosterruinen.

Møller-Christensen gjorde ved den lejlighed opmærksom på, at 1975 må betragtes som 800 året for klosterets grundlæggelse, og antydede, at Frederiksborg Amts historiske Samfund kunne tage initiativ til at få genoptaget udgravningerne af klosterruinen, nærmere betegnet af en trækirke, som han er overbevist om, at der kan findes rester af ved en fornyet udgravning.

Det kan tilføjes, at det 15. september 1975 er 40 år siden, udgravningerne påbegyndtes.

Frederiksborg Amts historiske Samfund har i sin tid støttet Møller-Christensen i initiativet for at få gennemført planerne om at foretage udgravningerne på den lokalitet, han udpegede som stedet, hvor klosteret havde ligget . . .

Johs. Brøndsted har resumeret det arbejde, der blev udført af Møller-Christensen og den daværende Æbelholt-Kloster-komite i indledningen til Nationalmuseets Blå Bog om Æbelholt Kloster Museum (heri megen ros til Møller-Christensen) . . . En detailleret gennemgang af arbejdets begyndelse er givet af Anders Uhrskov i »Udgravningerne af Æbelholt Kloster«, trykt i »Fra Frederiksborg Amt 1936«, s. 109–122. Samme sted har Møller-Christensen beskrevet de første »Fund af lægeinstrumenter«, s. 123–137.

»Fra Frederiksborg Amt 1948« indeholder omfattende afhandlinger af Møller-Christensen og C. G. Schultz om udgravningerne af Æbelholt Kloster, bl. a. en diskussion mellem de to forfattere af spørgsmålet: Kloak eller helligt vand.

I forbindelse med de første udgravninger skal museumsinspektør Andrup have udtalt, at »fædrelandet engang vil takke Møller-Christensen« for arbejdet med udgravningerne.

Dette kan vel siges at være sket ved opførelsen af Æbelholt Kloster Museum og ved udnævnelsen af Møller-Christensen til ekstraordinær professor i medicinens historie.

Det er imidlertid et stærkt ønske hos Møller-Christensen, der er født 1903, at udgravningerne af klosterruinen genoptages, for at man kan undersøge »trækirken« nøjere. Fra Frederiksborg Amts historiske Samfund anbefales det varmt, at undersøgelserne genoptages i de to jubilæumsår, der begge falder i 1975, nemlig 800 året for klosterets grundlæggelse og 40 året for udgravningernes påbegyndelse. Det skal tilføjes, at der sandsynligvis kan skaffes frivillig arbejdskraft, der kan assistere ved udgravningerne«.

Også fra Nordsjællands Folkemuseum blev der rettet henvendelse til Nationalmuseet om udgravningernes genoptagelse.

29. april fik vi svar fra Nationalmuseets anden afdeling. Svaret var negativt, idet man – står der i brevet – »må ønske videre undersøgelser af klosteret foretaget af en bygningskyndig middelalder-arkæolog – men der er i øjeblikket ikke mulighed for, at en arkæolog med den fornødne sagkundskab kan afse tid til at påtage sig arbejdet . . .«

Med beklagelse måtte jeg meddele Møller-Christensen Nationalmuseets svar – og det er også med beklagelse, at jeg meddeler det her ved generalforsamlingen. Jeg ved, at adskillige medlemmer har været stærkt optaget af denne sag.

Ved generalforsamlingen i fjor fik bestyrelsen bemyndigelse til at optage provst K. Tofte, Skibby, som repræsentant for den vestlige del af Frederiksborg Amt.

Et spørgsmål, som vi drøfter hvert år, er medlemstallet.

Et af vore medlemmer, Johs. Andersen fra Ølsted, kan godt forstå, at historisk samfund ikke har flere medlemmer. Det er nemlig vanskeligt at finde ud af, hvor man skal melde sig ind.

Jeg tror, at Johs. Andersen har ret, og at historisk samfund må gøre sig mere bemærket – og her vil vi først og fremmest bede medlemmerne gøre en indsats. Vi sender indmeldelseskort ud sammen med årbogen, og bestyrelsen vil gerne understrege, at de skal bruges til at hverve nye medlemmer med, og vi beder medlemmerne hjælpe os i dette arbejde. Jo flere medlemmer, jo lettere bliver det for udenforstående, at finde ud af, hvordan man skal melde sig ind.

Et led i bestyrelsens bestræbelser på at gøre opmærksom på eksistensen af historisk samfund er ved årlige skrivelser til kommuneene om støtte til vort

arbejde. Vi vedlægger årbogen i det håb, at kulturudvalgets formand lader den gå rundt til udvalgsmedlemmerne. Vi ved godt, at kun halvdelen af kulturudvalgene reagerer positivt og yder historisk samfund støtte på 200–500 kr. I vor ansøgning pr. 18. juli i fjor skrev vi bl. a.:

»Gennem mange år har de kommunale tilskud udgjort en betydende del af det økonomiske grundlag for udgivelsen af historisk samfunds årbog, hvis første årgang blev udsendt 1906.

Årbogen bringer artikler fra alle egne af amtet, og med sine 68 årgange har den i høj grad bidraget til at belyse lokalhistorien, såvel for hele amtet som for de enkelte egne.

I de senere år har interessen for lokalhistorie været voksende, og der er stiftet museumsforeninger, egnshistoriske foreninger og lokalarkiver i mange kommuner. Bestyrelsen for Frederiksborg Amts historiske Samfund støtter denne udvikling og arbejder i forståelse med disse institutioner . . . Frederiksborg Amts historiske Samfund opfordrer byråd og kommunalbestyrelser til at støtte det lokalhistoriske arbejde, der finder sted inden for de enkelte kommuner.

Bestyrelsen for Frederiksborg Amts historiske Samfund er imidlertid overbevist om, at der stadig er behov for et historisk amtssamfund, der kan påtage sig udgivelsen af en årbog med kulturhistoriske og lokalhistoriske emner fra Frederiksborg Amt. Men vi har samtidig følt, at adskillige byråd, eller kulturelle udvalg, mener, at den økonomiske støtte til lokalhistorisk arbejde udelukkende skal gives til den lokalhistoriske institution, der arbejder inden for kommunens grænser, og det er med skuffelse, at vi har set adskillige kommuner inddrage deres tilskud til historisk samfund. . . .

Selv om vi ved, at der skal spares i kommunerne, tillader Frederiksborg Amts historiske Samfund sig at rette denne henvendelse til byråd og kommunalbestyrelser med en indtrængende opfordring til at støtte historisk samfund, idet det fremhæves, at det arbejde, som bestyrelsesmedlemmerne udfører for at fortsætte udgivervirksomheden m.m. sker som ulønnet, frivilligt arbejde. Tilskud fra kommunerne betyder en opmuntring i arbejdet og samtidig en mulighed for at fortsætte udgivelsen af årbogen uden at risikere medlemsfrafald på grund af stærkt stigende kontingenter.«

Som det vil fremgå af regnskabet var det samlede tilskud fra kommunerne i fjor 2.300 kr.

Indtil 1970 gav Frederiksborg Amtsråd 200 kr. årligt, 1971–74 fik vi 2.000 kr. og i indeværende år er tilskuddet sat op til 4.000 kr. efter ansøgning om øget støtte.

På initiativ af Nordsjællandsk Folkemuseum er der nedsat et udvalg med repræsentanter for de kulturhistoriske lokalmuseer, dvs. Helsingør, herunder samlingerne for Tikøbområdet i Espergærde, Gilleleje, Frederiksværk, Nord-

sjællandsk Folkemuseum i Hillerød og Hørsholm Egns Museum. Dette udvalg drøfter især museumsforhold, men det er hensigten at samle en oversigt over alt lokalhistorisk arbejde i Frederiksborg Amt.

Amtets lokalhistoriske arkiver har ligeledes påbegyndt et nærmere samarbejde.

Den 5. december fyldte Helsingør Byarkiv 25 år. Mellem byarkivet og Frederiksborg Amts historiske Samfund har der været et nært samarbejde. Vore bestyrelsesmedlemmer Klem, Henning Henningsen og Ring har siddet i byarkivets bestyrelse, Ring som formand. Mange billeder i »Fra Frederiksborg Amt« er fundet i byarkivets samlinger. Arkivets daglige leder, S. K. Pedersen, afgik ved døden 21. juli 1975. Gennem en lang årrække har han gjort et stort og uegennyttigt arbejde i arkivet.

Frederiksborg Amts Avis bringer meget lokalhistorisk stof og omtale af de lokalhistoriske aktiviteter i amtet. For lokalhistorien er avisen, der fyldte 100 år 1. okt. 1974 en meget vigtig kilde. Historisk Samfund sendte en hilsen til jubilæet, men også fra generalforsamlingen skal der lyde en hilsen og en tak for godt samarbejde, siden stiftelsen af Frederiksborg Amts historiske Samfund i 1906. For at markere jubilæet udgav Amtsavisen »Mit Nordsjælland – Ti forfattere med nært forhold til landsdelen skildrer, hvad der for dem er Nordsjælland«.

»Kong Frederik VII's Stiftelse« på Jægerspris Slot fejrede sit 100 års jubilæum 10. august 1974. I den anledning blev der udgivet et stort værk om slottets og stiftelsens historie. Bogen på 473 sider er redigeret af et af !ægerspris stiftelsens bestyrelsesmedlemmer, historikeren professor Roar Skovmand. Den har fyldige kapitler om slottets, godsets, skovenes og børnehjemmenes historie. Jeg føler trang til at fremhæve dr. Torben Holck Coldings kapitel om »Den kongelige arv«, der beretter om, hvorledes det oldenborgske kongehus' rigdomme blev Grevinde Danners ejendom. En del af denne kongelige arv findes endnu i samlingerne på Jægerspris Slot, men størstedelen blev solgt ved auktion til fordel for børnehjemmene efter grevindens død. Colding har udført et stort detektivarbejde for at finde frem til de solgte genstande. Kapitlet er overordentlig interessant og kaster ny lys over Jægerspris' historie.

Da vor årbog for 1973 blev sendt til medlemmerne, var der vedlagt et kort til forudbestilling af jubilæumsbogen. Den blev tilbudt medlemmerne til en favørpris på 125 kr. Jeg håber, mange har benyttet sig af tilbudet, for bogen koster nu 220 kr.

På initiativ af toldassistent Gunnar Jakobsen har »Selskabet til udgivelse af kilder til dansk historie«, V. Voldgade 92, 1552 København V, i repro-

grafisk optryk udgivet C. F. Holms »Bidrag til Sundtoldens historie«, 1855. Prisen er 26 kr.

Jeg har før anbefalet medlemmerne at anskaffe »Dansk historisk billedbog«. Medlemmerne af de historiske foreninger kan endnu købe den til favørpris ved henvendelse til Dansk historisk Fællesforening, Postbox 213, 4000 Roskilde.

Dansk Folkemindesamling har efterlyst oplysninger om »kloge folk«, dvs. folk med evne til at helbrede enten ved overnaturlige evner eller ved urtemediciner. Oplysninger bedes sendt til Birgitte Rørbye, Dansk Folkemindesamling, Birketinget 6, 2300 København S.

Som afslutning på denne lange beretning skal jeg fremhæve det initiativ til bevarelse af gamle bygninger, som man for mange år siden tog i Helsingør. En kreds af borgere stiftede »Selskabet til bevaring af gamle bygninger«. Foreningen har arbejdet så dygtigt, at dens indsats har skabt forståelse hos byrådet, der nu i høj grad støtter bestræbelserne. Mange gamle huse bliver restaureret istedet for at blive erstattet af »betonblokke«.

Vi fjerer i år det europæiske bygningsfredningsår under motto'et: »En fremtid for vor fortid«. Den danske nationalkomite har Prins Henrik som formand og miljøminster Helge Nielsen som næstformand. Der er i Danmark valgt tre såkaldte pilotprojekter, nemlig Helsingørs gamle bydel, det midtsjællandske landskab ved Lejre og Brødremenighedens bygninger i Christiansfeld.

I Helsingør var der arrangeret en udstilling på Karmelitterhuset fra 11. juli til 31. august, og desuden var der rundt om i byen aktiviteter, hvor man var forberedt på at modtage gæster, som kunne studere, hvorledes man greb sagen an i Helsingør.

Helsingør er amtets største by, og vi håber, at eksemplet her vil blive efterfulgt i de øvrige købstæder og landsbyerne. Der er nedrevet mange gamle, såvel velholdte som forfaldne bygninger, under devisen: »Nyt er bedre end gammelt«. Vi er nu begyndt at indse, at det ikke er tilfældet. Som Helsingør har vist, kan de gamle huse restaureres og gamle, smukke bybilleder bevares.

På sin generalforsamling i bygningsfredningsåret retter Frederiksborg Amts historiske Samfund en tak til Helsingør by for dens indsats for de gamle huse!

Beretning fra skriftudvalget ved H. Ring.

Da skriftudvalget fik tilbudt Povl Ellers store og epokeskabende arbejde om borgernes interesse for billeder på Christian den Fjerdes tid var vi straks klar over, at det ville blive en dyr, men også meget værdifuld årbog. Det lykkedes at skaffe de fornødne penge, så bogen fik det omfang m.h.t. billeder

og noter, som den krævede. Vi håber, at medlemmerne forstår vort formål, selv om ikke alle kan være lige interesseret i alt.

Årbogen 1975 bliver ikke så omfangsrig, det har vi ikke råd til. Den kommer til at indeholde flere artikler, heldigvis ikke alle fra amtets østlige del.

Bestyrelsen vil forsøge at interessere pensionister og andre op i årene til at skrive længere eller kortere beretninger fra deres opvækst, læretid o.s.v. i amtets forskellige dele. Hvad årbog for 1976 skal handle om, er ikke fastlagt endnu, men vi håber at kunne bringe gode artikler, som vil falde i læsernes smag.

Beretning fra turudvalget ved J. Rosenkilde.

Foreningens forårsudflugt i 1974 gik til Æbelholt klosterruin, Skævinge kirke og Dronningholm ruin. Deltagerantallet var ca. 120 og vejret var godt. Ved Æbelholt fortalte professor Vilh. Møller-Christensen, der i sin tid begyndte udgravningerne, om klosteret og forklarede, hvad der vistes på museet. I Skævinge kirke holdt sognepræst Leif Bork Hansen foredrag om kirkens historie. Ved Dronningholm var det hr. H. C. Jarløv, der gav os oplysning om stedets historie.

Foreningens efterårsudflugt gik til Hveen, og deltagerantallet var ca. 120. Vi sejlede derover dels fra Sletten og dels fra Espergærde allerede om formiddagen. Fra Kyrkbacken spadserede selskabet op til ruinerne af Uranienborg og Stjerneborg, hvor hr. H. C. Jarløv fortalte om Tyge Brahes liv og virke på Hveen. Bagefter aflagde vi besøg på museet.

Til beretningerne bemærkede Lars Petersen, at han på vore udflugter ville foretrække længere ophold og mere fordybelse i historien på de steder, vi besøger, fremfor at nå at få korte glimt af mange lokaliteter.

Beretningerne blev godkendt.

Regnskabet 1/4 1974–31/3 1975
blev forelagt af formanden på grund af kassererens rejse til udlandet.

Driftsregnskab:

Indtægter:				
Tilskud:	1/4 74–31/3 75		1/4 73–31/3 74	
Kulturministeriet	2.100,00		3.000,00	
Amt og Kommuner	4.300,00		3.250,00	
Sparekasser	3.100,00		2.500,00	
C. Jul. Petersens Hj.fond	4.000,00	13.500,00	4.000,00	12.750,00
Ekstraord. tilskud:				
Jorcks Fond	10.000,00		0,00	
Sparekasser	15.000,00	25.000,00	0,00	0,00
Medlemskontingent:				
Indgået	21.927,00		13.622,00	
Til gode 31/3–75				
Til gode 31/3–74	1.272,00*	23.199,00	5.151,00**	18.773,00
Salg af årbogen		4.958,00		2.747,40
Renteindtægter		4.820,32		2.924,85
Dansk Historisk Billedbog		937,50		0,00
Underskud		303,05		
		72.717,87		37.195,25
Udgifter:				
Årbogen:				
honorarer	4.000,00		3.520,00	
trykningsudgifter	56.019,40		23.445,00	
forsendelsesudg.	5.557,55	65.576,95	2.843,33	29.808,33
Møder og foredrag		3.147,70		2.307,75
Kontorholdsudgifter		2.355,80		1.429,10
Kontingenter		751,00		624,00
Andre udgifter		886,42		715,16
Overskud				2.310,91
		72.717,87		37.195,25

* 10.263,00 ÷ 8.991,00.
** 8.991,00 ÷ 3.840,00.

Status:

Aktiver	*31. marts 1975*		*31. marts 1974*	
Indestående på sparekassebog ..	23.351,66		31.067,78	
Indestående på checkkonto	1.348,36		1.151,69	
Indestående på postkonto	14.009,35	38.709,37	3.601,95	35.821,42
Tilgodehavende:				
Kontingent	10.263,00		8.991,00	
Merværdiafgift	1.056,00	11.319,00	519,00	9.510,00
		50.028,37		45.331,42
Passiver:				
Skyldige beløb vedr. årbogen ..		5.000,00		
Hensættelser til udgifter vedr.:				
Indsamling og præmiering af kulturhistoriske erindringer		10.000,00		10.000,00
Formue ved årets begyndelse ..	35.331,42		33.020,51	
Driftsresultat	÷ 303,05		+ 2.310,91	
Formue ved årets slutning		35.028,37		35.331,42
		50.028,37		45.331,42

Helsingør 5. august 1975.
Regnskabet revideret og fundet rigtigt.
S. Riis-Vestergaard Asger Schmelling

Helsingør, den 10. juni 1975
Sign.: O. Blinkenberg Nielsen

13. september 1975
Godkendt af generalforsamlingen
Jørgen Paulsen

Specifikation vedr. udgifter ved udgivelse af Povl Eller: »Borgerne og billedkunsten på Christian 4's tid,

dels som hovedafhandling i årbogen »Fra Frederiksborg Amt« – 996 stk.
dels som særbog – hvoraf 300 eksemplarer endnu ligger in plano – 800 stk.

I ansøgning om ekstraordinært tilskud til udgivelsen blev det anslået, at udgifterne til denne bog ville blive omtrent dobbelt så store som til en normal årbog, som kostede ca. 30.000 kr., altså ialt ca. 60.000 kr.

Udgifterne har været:

Maskinsats inklusive moms	10.078,60 kr.
Klicheer inklusive moms	9.085,00 kr.
Trykkeriet inklusive moms og 1.000 kasetter	37.905,00 kr.
Forfatterens udlæg til fotografering	1.000,00 kr.
Forfatterhonorar	4.000,00 kr.
Udgifter ialt	62.068,60 kr.

I ekstraordinære tilskud har historisk samfund modtaget:

Konsul George Jorck og hustru Emma Jorck's Fond	10.000,00 kr.
Sparekassen Bikuben	5.000,00 kr.
Sparekassen SDS Helsingør regionen	5.000,00 kr.
Sparekassen SDS Frederiksborg regionen	5.000,00 kr.
Ekstraordinære tilskud ialt	25.000,00 kr.

I begge regnskabsår er der store tilgodehavender for medlemskontingent ved regnskabsafslutningen. Årsagen hertil er, at årbøgerne først er udsendt i marts, og medlemmerne har derfor ikke nået at indbetale kontingentet, der opkræves sammen med udsendelsen af årbogen, inden regnskabsårets afslutning 31. marts. Selv om vi kommer nogen tid ind i det ny regnskabsår, er der dog altid kontingentrestancer, og adskillige medlemmer må rykkes, før kassereren kan hale kontingentet hjem. Bestyrelsen beder medlemmerne spare kassereren for dette arbejde.

De nye giroindbetalingskort har givet anledning til, at kontingentbetalingen kan fremkomme anonymt til kassereren. Husk at anføre afsender!

De ordinære tilskud fra Carl Julius Petersens Hjælpefond, sparekasserne, Kulturministeriet og Frederiksborg Amtsråd og kommunerne beløber sig til 13.500 kr. Historisk Samfund takker glad for disse tilskud, der udgør en betydelig del af omkostningerne ved vor udgivervirksomhed.

De ekstraordinære tilskud er en meget stor post på regnskabet 1974–75. På historisk samfunds vegne skal jeg rette en hjertelig tak for disse betydelige tilskud, der har gjort det muligt at udgive Povl Ellers betydningsfulde og interessante arbejde – og Povl Eller skal have tak, fordi han overlod historisk samfund sit manuskript til årbogen.

Generalforsamlingen godkendte regnskabet uden bemærkninger.

Medlemskontingentet
for 1974–75, dvs. for årbog 1974, var 30 kr., og der blev opkrævet 4 kr. i forsendelsesomkostninger.

Bestyrelsen foreslår, at kontingentet for 1975–76, dvs. for årbog 1975, skal være 35 kr., men man håber, at dette beløb er stort nok til også at omfatte forsendelsesomkostningerne.

Kontingentet blev vedtaget.

Forslag fra medlemmerne.

Til generalforsamlingen i fjor havde boghandler Bjørn fra Hørsholm stillet forslag om en tur til Hven og en tur til Skåne. Turen til Hven blev gennemført 14. september 1974. Turen til Skåne må vente lidt.

Johannes Andersen fra Ølsted foreslog i fjor en tur til Hornsherred. Turen blev gennemført 31. maj 1975.

Fra Bjørn og Kenno Petersen, Helsingør, er der stillet forslag om genudgivelser af ældre lokalhistorisk litteratur, henholdsvis »Historisk efterretning om Christian IV's forsøg på at afskaffe vornedskabet«, skrevet 1813 af Laurits Engelstoft, og Landhusholdningsselskabets beskrivelse af Frederiksborg Amt ved Georg Sarauw 1831.

Skriftudvalget har indstillet – og bestyrelsen samtykker – at så længe, der kan skaffes nye artikler, vil historisk samfund lade de gamle ligge.

Fru Andersen, Ølsted, har foreslået, at man tager højttaler med på turene. Generalforsamlingen støttede dette forslag.

Valg til bestyrelsen var genvalg.

Fortegnelse over bestyrelsesmedlemmer er trykt side 111.

Til revisorer genvalgtes
S. Riis-Vestergaard og Asger Schmelling.

Eventuelt
– intet.

Generalforsamlingen sluttede kl. ca. 18 med en tak fra dirigenten til forsamlingen for ro og orden og en tak fra formanden til dirigenten.

P. Chr. Nielsen.

Bestyrelsen

Formand: Lektor P. Chr. Nielsen, Folehavevej 21, 2970 Hørsholm, telf. (02) 86 10 49.
Sekretær: Landsretssagfører Aase Gedde, Hostrupsvej 9, 3400 Hillerød, telf. (03) 26 27 63.
Kasserer: Sparekassedirektør O. Blinkenberg-Nielsen, Kastanievej 14, 3000 Helsingør, telf. (03) 21 52 01.
Museumsinspektør dr. phil. Povl Eller, Frederiksborg Slot, 3400 Hillerød.
Provst K. Tofte, Skibby præstegård, Selsøvej, 4050 Skibby, telf. (03) 32 82 32.
Skriftudvalget: Museumsdirektør dr. phil. Henning Henningsen, Handels- og Søfartsmuseet, 3000 Helsingør, telf. (03) 21 06 85.
Lektor Ole Jellingsø, Ericavej 134, 2820 Gentofte, telf. (01) 67 13 97.
Lektor H. Ring, Toftemosevej 23, 3100 Hornbæk, telf. (03) 20 25 28.
Auditør, cand. jur. Torben Topsøe-Jensen, Sophienbergvej 14, 2960 Rungsted K., telf. (02) 86 38 25.
Turudvalg: Overlærer J. Rosenkilde, Boserupvej 305, 3050 Humlebæk, telf. (03) 19 03 02.
Mag. art. C. C. Tscherning, Mariendalsvej 52 H, 2000 København F.
Forstkandidat H. C. Jarløv, Fuglsangsvej 44, 2830 Virum.
Indmeldelser sker til sekretæren.
Henvendelser vedrørende årbogen til H. Ring.
Henvendelser vedrørende køb af skrifter til Povl Eller.
Henvendelser vedrørende udflugter til J. Rosenkilde.
Andre henvendelser vedrørende historisk samfund til formanden.
Samfundets giro: Frederiksborg Amts historiske Samfund, 3400 Hillerød, giro nr. 6 32 78.

Samfundets publikationer

Årbogen har hidtil bragt en komplet liste over vore årbøger fra 1906 og fremefter. Denne vil blive bragt hvert 4. år sammen med registrene, men i de mellemliggende årbøger vil findes indlagt en liste over de årbøger, der endnu kan købes; derfor er der vedføjet et bestillingskort. De ikke nævnte år- og særbøger er udsolgt.

LOVE FOR FREDERIKSBORG AMTS HISTORISKE SAMFUND

Vedtaget på generalforsamlingerne 20. februar 1967 og 17. maj 1968

1. Samfundets formål er at vække og nære den historiske sans ved at fremdrage den stedlige historie og værne om de synlige fortidsminder, der findes i amtet.

2. Formålet søges hovedsagelig nået dels ved udgivelsen af en årbog eller andre bøger, hvori emner af den stedlige historie behandles på en let læselig måde, dels ved at tilskynde til og mulig fremhjælpe udgivelsen af større bearbejdelser af historiske emner, der særlig vedrører amtet, samt ved afholdelse af møder og udflugter.

.3 Medlemskontingentet fastsættes af generalforsamlingen. Medlemmerne modtager gratis samfundets årbog.

4. Samfundets bestyrelse består af mindst 7 medlemmer, der vælges af generalforsamlingen. Bestyrelsen konstituerer sig selv. Generalforsamlingen vælger tillige 2 revisorer.

5. Til varetagelse af stedlige opgaver kan bestyrelsen vælge et eller flere medlemmer, der er villige til at virke for samfundets interesser, til repræsentanter for dette.

6. På den årlige, ordinære generalforsamling aflægger bestyrelsen beretning og forelægger det reviderede regnskab til godkendelse. Regnskabsåret er fra 1. april til 31. marts.

7. Generalforsamling indkaldes ved meddelelser i dagbladene eller ved direkte indbydelse, der sker mindst 14 dage forud. Forslag, der ønskes behandlet på generalforsamlingen, indgives til bestyrelsen mindst 8 dage forinden.

8. En ekstraordinær generalforsamling kan indkaldes, når bestyrelsen finder, at der er grund dertil, og skal indkaldes, når mindst 25 medlemmer stiller skriftligt forlangende derom. Den afholdes efter bestyrelsens bestemmelse.

9. Beslutning om samfundets opløsning og om anvendelsen af samfundets midler kan træffes på en generalforsamling med to trediedeles majoritet, hvor mindst en trediedel af medlemmerne har givet møde.

10. Ændringer i lovene skal, for at være gyldige, vedtages på to generalforsamlinger, hvoraf den ene skal være ordinær.

FRA

FREDERIKSBORG AMT

UDGIVET AF FREDERIKSBORG AMTS
HISTORISKE SAMFUND

REGISTER OVER
PERSON- OG STEDNAVNE TIL
ÅRBØGERNE FOR
1972, 1973, 1974 og 1975

HILLERØD
C. NORDLUNDES BOGTRYKKERI
CLAUS BONDESEN
1977

INDHOLDSFORTEGNELSE

TIL ÅRBØGERNE 1972, 1973, 1974 og 1975

Disse er betegnende som I–IV

Per Malmberg: Belgierne i Hellebæk	I	5– 48
Susanne Bøggild: Thalia i Fredensborg	I	49– 66
Nekrologer	I	67– 71
Kenno Pedersen: Industrier i Helsingør før det 20. århundrede	II	5– 46
Christian Sørensen: Om tilblivelsen af Snekkersten havn 1871–78	II	47– 83
Jørn Jørgensen: Livet i Ganløse i 1500-tallet	II	84– 92
Korte artikler om amtets museer, arkiver m. fl.	II	93–103
Povl Eller: Borgerne og billedkunsten på Christian den Fjerdes tid	III	9–185
Peter Bondesen: Johan Gottfried Winckler, Frederiksværks kobberstikker	IV	5– 26
Peter V. Christensen: Den lille Landbokommission og indførelsen af arvefæste på krongodset i Nordsjælland	IV	27– 71
Klaus Eusebius Jacobsen: Strejftog i et gammelt hus' historie	IV	72– 87
Kenno Pedersen: Helsingør Patent Ophalings-Bedding	IV	88– 99

Årbøgerne er på
Frederiksborg Amts historiske Samfunds vegne
udgivet af Skriftudvalget:
Henning Henningsen, Ole Jellingsø, H. Ring
og Torben Topsøe-Jensen

Registrene er udarbejdet af
H. Ring

NAVNEREGISTRE

til årbøgerne 1972, 1973, 1974 og 1975 betegnet I, II, III og IV
Der findes kun henvisninger til de i indholdsfortegnelsen nævnte artikler.
I årbog 1974 (III) findes personregister (side 175–185), hvorfor denne årbog kun er medtaget i stednavneregisteret.
Tal i parentes angiver billeder.

PERSONNAVNE

Absalon, biskop, II 84.
Adeler D. B., grosserer, II 51, 55.
Aller Joost van, lysestøber i Helsingør, II 31.
Allerup, malermester, IV 76.
Als Peder, hofmaler, II 94.
Andersen Peder i Ganløse, II 87, 88.

Balling Emanuel, eddikebrygger og bogtrykker i Helsingør, II 14.
Barfoed Magnus, skibsbygmester i Helsingør, II 35, 37.
– Poul A., skibsbygmester i Helsingør, II 35, 37, IV 88.
Bas J.-P.le, fransk kobberstikker, IV 12, 17.
Bautz Hans, støbemester, II 6.
Belfour J. D., geneverbrænder i Helsingør, II 16.
Bengtdatter Pernille, I 27.
Bengtson J., havnearbejder, IV 84.
Bennes J., rebslagermester i Helsingør, II 15.
Bernstorff A. P., greve, IV 28.
Bolten d. Y., baron, I 54.
Bomann Ane, I 8, 18.
Bournonville Antoine, I 62.
– August, I 62.
– Charlotte, I 62.
Boye C. J., præst i Helsingør, II 35.
Bradt Johannes Gottfred, arkitekt og grafiker, II 96.
Bradtfisch Johan Philip, garver i Helsingør, II 9.
Brandt Enevold, greve, I 52, 67, II 93, 94.
Bregaard Niels, sukkerraffinadør i Helsingør, II 12, 14.
Brinks A., traktorfører, IV 86.
Brodersen Caroline Elskegud, I 19, 30.
Brummerstedt J. L., fabrikant i Helsingør, II 35.
Bryan Thomas, lysestøber i Helsingør, II 31.
Børgesen Børge, købmand i Snekkersten, II 58, 59, 62, 67, 68, 69, 71, 73.
– Lenius, fisker i Snekkersten, II 70.

Carlé, havnekaptajn i Helsingør, IV 91.
Carlsen C., justitsråd, vandbygningsinspektør, IV 88, 89, 90.
Caroline Mathilde, da. dron., II 93, 94, (95), 96.
Cederlöf Anders, lakfabrikant i Helsingør, II 8.
Christensen Chr. Ferdinand, posthusforvalter, IV 82.
– Hans, skovfoged, IV 77.
Christoffer II, da. konge, II 84.
Christian IV, da. konge, II 6, 19, IV 73.
– V, da. konge, II 23.
– VII, da. konge, I 49, II 94, 95, 96, IV 2, 28.
– VIII, da. konge, II 35.
– IX, da. konge, II 55, 61.
Claessen Andreas, kommerceråd, II 15.
– Jean Jacob, fabrikant i Helsingør, II 15.
Classen J. F., fabrikant og godsejer i Frederiksværk, IV 5 ff.
Clos (familien), I 10, 30, 38 ff.
– Ane Cathrine, I 26, 27.
– Carl Ludvig, bøssemager, I 26, 29.
– Caroline Marie, I 26, 29.
– Cork, I 5.
– Franz Cornel, I 8, 14, 19.
– Franz Cornelius, I 27.
– Franz Mattias, løbsmed, I 8, 22.
– Ludvig Joseph, mester, I 24, 30.
– Marie Elisabeth, I 26.
Commune G. de la, I 5.
Cramer Peter, teatermaler, I 50.

Dahlin Andreas, ciselør, IV 5, 7, 8.
Dam, doktor (fra Sverige), II 61.
Danner, grevinde, II 55.
Darbes, professor, I 54.
Deurs Stephan Arndt van, konsul i Helsingør, II 16.
Deviller Emanuel, fransk fajancemester, IV 8.
Diderot D., fransk filosof, IV 10.
Dithmer G. F., teglværksejer i Helsingør, II 34, 35.
Dockum E. van, admiral, II 51, 55.
Dodt Mariane, II 16.
Drachmann Holger, digter, I 63, II 75, IV 84.
Drewsen Johan Chr., fabrikant, I 57–58.
Duncan, skibsmægler i Helsingør, II 102.
Duurloo, frk., IV 84.
Dyhr, værftsdirektør i Helsingør, II 39.

Ebbesen Sune, II 84.
Eickstedt, general, hofmarskal, I 52.
Eigtved, arkitekt, I 50.
Elgstrøm Nicolai, garver i Helsingør, II 17.
Engelsen, lods i Helsingør, IV 74.
Euhen Henrik, slotsforvalter i Helsingør, IV 74–75.

Fabritius Mester Jakob, II 85, 86.
Falster Peter, inspektør i Frederiksværk, IV 18.
Fenwick David, sæbesyder i Helsingør, II 11, 31.
Fiedler, birkedommer, II 61, 62.
Find Nikolaj Jensen, tobaksspinder i Helsingør, II 17.
Flaman (familien), I 5.
Fleron (familien), I 9, 16, 21, 34 ff.
– Anna Sophie, I (22).
– August Severin, bøssemager, I 26.
– Barnad, bøssemager, I 8, 14, 22.
– Joseph Barnabee, bøssemager, I 5, 8, 26.
– Leonore, I 8.
– Louis, hofskrædder, I (22).
– Louis Joseph, jurist, I (22).
– Thomine Sophie, I 26.
Frederik, arveprins, I 49, 50, IV 8.
– II, da. konge, II 6, IV 73.
– IV, da. konge, I 50.
– V, da. konge, I 49, IV 2, 6, 9.
– VI, da. konge, I 60, IV 28.
– VII, da. konge, I 61, II 55.
Frøde George C., garver i Helsingør, II 9.
– H. P., garver i Helsingør, II 9.
– Johan Erdmann, garver i Helsingør, II 10.
Fugliag Peter, gartner, IV 82.

Gade Niels W., komponist, I 61.
Galschiøt C. A., købmand i Helsingør, II 21, 26.
Georg III, eng. konge, II 96.
Gjelstrup Adam Gottlieb, I 58.
Goldschmidt Ruben Ahrent, blyantsfabrikant i Helsingør, II 11.
Gram Jesper Pedersen, garver i Helsingør, II 10.
Grandjean, glasfabrikant i Helsingør, II 31.
Gregorius, hr. præst, II 91.
Guldberg Ove Høeg, minister, I 15, 49.
Guldbrandsen Ludvig, fabrikant i Helsingør, II 35.

Haas, kobberstikker i Kbh., IV 8.
Hadeln Chr. von, saltfabrikant i Helsingør, II 14.
– H. von, fabrikant i Helsingør, II 35.
Hansdatter Ane Marie, IV 18.
Hansen, pastor, II 62.
– Chr. (Strågård) i Gilleleje, II 101.
– Georg, vognmand, IV 94.
– Hans, gårdmand i Langerød, II 73, 78.
– Harald, fotograf, II 101.
– Karen, IV 82.
– Peder i Ganløse, II 90.
– Peter, gårdejer i Smidstrup, II 102.
– V. A., direktør for Den kgl. gr. Handel, IV 29, 37, 38, 39.
Harboe L., biskop, II 96.
Harsdorff C. F., arkitekt, I 50.
Hartvig Otto, pudder- og stivelsesfabrikant i Helsingør, II 17.
Hartwig Jacob, kaptajn, IV 75.
Haxthausen C. G., IV 14.
Heger Carl, I 57, 58.
– Peter, I 57.
Helias, hr. præst i Ledøje, II 87, 91.
Hellesen Frederik, II 58.
– H., teglværksejer i Helsingør, II 10.
Helsted Eduard, koncertmester, I 61.
Hendriksen Jens, fisker fra Tisvildeleje, II 101.
Herforth (familien), I 5.
Heseltine, ølbrygger i Helsingør, II 26.
He(d)tboe Niels, skovfoged i Ganløse, II 87, 88, 90.
Hilde Chr. Anthon, bøssemager, I 26.
Hillesträm Pehr, sv. kunstner, IV 12.
Holm Mads C., skibsværftejer i Helsingør, II 38, 39, IV 97.
Holst W. C., skuespiller, I 61.
Holsten Isbrandt von, II 7.
Holten Jacob, toldforpagter i Helsingør, II 7.
Homuth Peter, hofmedicus og eddikebrygger i Helsingør, II 14.
Horn, Jacob, tømrermester, IV 10.
Hostrup, præst, II 61.
Høedt Frederik, skuespiller, I 61, 62.
Højbjerre Tage, kirkebetjent, IV 86.
Hørup, redaktør, IV 84.
Høyer Cornelius, I 49.

Inglis, eng. kaptajn, II 101.

Jacob Marcus, lakfabrikant i Helsingør, II 11.
Jacquet (familien), I 40, 43 ff.
– Henri, I 8, 14, 18.
– Lambert, bøssemager, I 6, 8, 14, 18, 22.
– Noel, I 14, 27.
Jansen Cornelius, væver i Helsingør, II 6.
Jardin, arkitekt, I 50.
Jennerich C. U., stukkatør, IV 16.
Jens Jude af Knardrup, II 85.
– Skriver fra Stenløse, II 87.
Jensen Anders, direktør, IV 84.
– Anna, fru, IV 84.
– A. N., ølbrygger i Helsingør, II 26.
– C. A., maler, IV 83.
– J., fabrikant i Helsingør, II 35.
– Niels Peder, fisker fra Teglgårdshuse, II 53.
– Peder, præst i Ganløse, II 85.
– Svend F., II 78.
Jeppesen Christian, ølbrygger i Helsingør, II 26.
Jespersen Birgitte Cathrine, I 14.
Johansen, præst i Helsingør, II 37.
Jonassen Jens, færgemand og havnefoged i Snekkersten, II 57, 58, 67, (70), 71, 75.
– Svend, fisker i Snekkersten, II (57).
Jonge N., topograf, IV 10.
Juel Jens, maler, I 51.
Juliane Marie, da. dronning, I 49, 50, 60.
Jørgensen L., tobaksfabrikant i Helsingør, II 29.

– L. F., kirkegårdsinspektør, IV 86.
– Mathias, købmand i Helsingør, II 32.

Katharina, rus. kejserinde, II 95.
Keil Georg, tøjmager i Helsingør, II 10.
Kempel Viggo, maskinfabrikant i Helsingør, II 35.
Kempf Henrik, støbemester, II 7.
Kierboe Otto Berg, brygger i Helsingør, II 2.
– Rasmus, brændevinsbrænder i Helsingør, II 2, 22.
Kierulff L. T., jernstøber i Helsingør, II 32, (33).
Kirkerup A., arkitekt og tømrermester, IV 14.
Klein Philip, apoteker i Helsingør, II 8.
Kneppe Jørgen i Ganløse, II 88.
Kolbeen Povl, isl. guldsmed, IV 8.
Krieger Johan Cornelius, arkitekt, I 50.
Kronprinsen (= Fr. VI), IV 28, 29, 74.
Kurlmanz Caroline, I 28.
Kurzhals Diderikke, I 8, 17, (28), 29.

Lange J. C., boghandler, I 60.
Larsen Edvard, II 58.
Lauritzen, politibetjent, I 21.
– Peder fra Kildebrønde, II 87.
Lautarge Catarina, I 8, 19.
Leberge Petronelle, I 6, 14.
Lehmann Orla, indenrigsminister, IV 90.
Lejel Sander, tolder og borgmester i Helsingør, II 6.
Levetzow Henrik, amtmand, IV 29, (43).
Lilieqvist Julius, garver i Helsingør, II 28.
Lindahl C. C., krocjer i Snekkersten, II 69.
Load Andrew, eng. skibsreder, II 101.
Lock Lorenz, I 6.
Lorentzen C. A., maler, IV 10, 12, 17.
Loua (familien), I 10, 40 ff.
– Ane Marie, I 19, 28.
– Jacob, svend, I 24.
– Jacob Lambert, skomagersvend, I 27.
– Julie, I (20).
– Margrethe, I 8, 18.
– Marie Elisabeth, I 5, 8.
– Marie Theresia, I 19.
– Wilhelm, løbbereder, I 6, 8, (11), 14, 22.
Louise Augusta, prinsesse, I 50, II 93, 95.
Lous brødrene, korttegnere, IV 14.
Lumbye H. P., tobaksfabrikant i Helsingør, II 31.
Lund Børge R., færgemand og brændevinsbrænder i Helsingør, II 19.
Lützow Adam Tobias, general, IV 75, 76 ff, (79).
Lønborg L. A., kaptajn, ingeniør, IV 89, 90, 92.
Lønning Hans Hansen, rebslager i Helsingør, II 15.
Lørup, fru, IV 84.
Løve J. H., skibsbygmester i Helsingør, II 35, IV 88.
– Jacob Vilh., skibsbygmester i Helsingør, II 35, IV 89, 90, 95 ff.
Løvenkrone, oberst, II 9.

Macculoch Robert, tobaksspinder i Helsingør, II 8.
Maire F. le, cand. polyt., IV 91, 92, 95 ff.
Malherbe Etienne, I 5.
Mandelberg Johan Edv., maler, I 50.
Mehren Edv., fabrikant i Helsingør, II 33.
Meier Hans, kanonstøber i Helsingør, II 7.
Meinertsen, færgemand i Helsingør, IV 74.
Melby Camilla, I 21.
Mentz Henrik, bager og stivelsesfabrikant i Helsingør, II 17.
Meyer Elias, maler, IV 12, 15.
Michelsen Niels, skovfoged i Ganløse Egede, II 87.
Moltke Fritz, auditør og birkedommer, IV 83.
Moltke-Huitfeldt, greve, II 55.
Monrad D. G., indenrigsminister, IV 89, 90.
Moulin Nicolai de, bøssemager, I 6, 8, 14, 22.
Mowitz, gartner i Helsingør, IV 86.
Munch Ane Nielsdatter, I 50.
Møller Catharina, sangerinde, I 52.
– C. W., købmand i Helsingør, II 32.
– Lars Christophersen, brændevinsbrænder i Helsingør, II 21.
Mølmann Johan, brugspatron, I 50.

Nathanson, direktør i Helsingør, IV 85.
Neppe, overberider, I 50, 53.
Nielsen Anna, I 61.
– Henning i Ganløse, II 88, 89.
– N. P., instruktør, I 61, 63.
– P., ølbrygger i Helsingør, II 26.
– Peter, fisker i Snekkersten, II 76.
– Poul, fisker i Snekkersten, II 76.
– Svend, vognmand, I 61.
Norrie William Gordon, konsul i Helsingør, IV 89, 90.

Oehlenschläger Adam, I 58, 62.
Olrik C. M., hospitalsforstander i Helsingør, II 22.
– I. B., etatsråd og borgmester i Helsingør, II 51, 55, IV 89, 90, 96.
Olsen Herman, murer i Kbh., I 51.
– Johanne Cathrine (se Rosing J. C.).
– N., strandfoged i Gilleleje, II 101.

Paludan-Müller Fr., digter, I 61.
Paulli, koncertmester, I 61.
Peder Suder i Ganløse, II 90.
Pedersen Jep i Ganløse, II 89.
– Knud Skriver i Ganløse, II 85, 86, 90.
Petersen Hans, fisker i Snekkersten, II 76.
– Niels, brændevinsbrænder i Helsingør, II 22.
– Peter, gårdejer, IV 94.
Phister, skuespiller, I 63.
Piquard (familien), I 5.
Platen von, generalkrigskommissær, I 14, 27.

Plum Chr. Clausen, sukkerfabrikant i Helsingør, II 10, 12.
– Henrik, lysestøber i Helsingør, II 31.
Pontoppidan Clara, skuespillerinde, IV 84.
– Isaak Sidenius, købmand i Helsingør, IV 89, 90.

Rahbek Karen Margrethe (Kamma) f. Heger, I 57.
– Knud Lyhne, I 51, 54, (55), 56, 59.
Ransy (familien), I 8, 30 ff.
– Elisabeth, I 6, 8, 14.
– Georg Theodor, bøssemager, I (18).
– Gille, mester, I 6, 22.
– Jacob, løbsmed, I 5, 6, 8, 17, 22, 28, 29.
– Jørgen, I (9).
– Marie, I 28.
– Sophie, I 28, (31).
– Touissant, mester, I 22.
Rantzau Johan, II 85.
Rasmussen Bodil (Bolette), IV 77 ff.
– Hans, drejermester i Frederiksværk, IV 16, 18.
– J., landvæsens- og forligelseskommissær, II 51.
– Ludvig, slotsass. i Fredensborg, I 53.
Ravn Kølpin, kirurg og teglværksejer i Helsingør, II 33–34.
– V., tobaksfabrikant i Helsingør, II 29.
Rebslager Arild og Jørgen i Helsingør, II 6.
Reventlow Chr. Ditlev, lensgreve, IV 28, 29, 30, (31).
– Johan Ludvig, lensgreve, IV 28, 29, (37).
Richter Herman, garver i Helsingør, II 10.
Rink, apoteker i Helsingør, IV 85, 86.
– Anna, frk., IV 85–86.
– M. J. D., fru, IV 86.
Rohde F. W., garver i Helsingør, II 28.
Rohmann Chr., skibsbygmester i Helsingør, II 37, IV 89, 90, 97.
Rosing Antoinette Louise, I 60.
– Emilie, I 59.
– Johanne Cathrine, skuespillerinde, I 50, (51) ff.
– Johanne Ophelia, I 50, 57–58.
– Michael, skuespiller, I 50, (51) ff.
– Michael Julius, I 58.
– Michel Tørrisen, præst, I 50.
Ruben Ephraim Magnus, fabrikant i Helsingør, II 10.
Røper Hans, sæbesyder i Kbh., II 11.

Scheibel, godsejer (Borupgård), II 51.
Schelin Elise Kirstine, I 22.
Schiern Josepha Cecilie, IV 83.
Schimmelmann H. C., baron, I 5, 15.
– Johan Ernst, baron, I 5.
Schreiber N. P. i Helsingør, II 32.
Schulz Carl Chr. G., I 28.
– D. C. F., inspektør, I 28, (31).
Schwars N. F., garver i Helsingør, II 27.
Schwartz Frederik, instruktør, I 58.
– Marianne, I 62.
Schyth, landinspektør, IV 53, 59.
Selckes Marcus, tobaksspinder i Kbh., II 8.
Skipper Klement, II 85.
Skjalmsen Ebbe, II 84.
Skoning Hans, hr., præst, II 90.
Skovgaard P. C., maler, IV 81.
Sneedorff, kommandørkaptajn, II 51, 55.
Sophie Frederikke, prinsesse, I 50.
Spies C., fabrikant i Helsingør, II 41.
Späth Johan Adam, købmand i Helsingør, II 11–12, 14.
Stade P., tobaksfabrikant i Helsingør, II 29.
Stage J. A. G., instruktør, I 61.
Steen C., bygmester, II 48, 53, 57, 62, 69, 70.
Steenberg Jan (1901–1971) (nekrolog), I 69–71.
Striker A. F., maskinfabrikant i Helsingør, II 35.
Struensee Carl August, II 95.
– J. F., greve, I 62, II 93, 94.
Støkkert, garver i Helsingør, II 28.
Sunesen Ebbe, II 84.
Svedstrup Alexander, forfatter, IV 84.
Svendsen Jakob, bådebygger i Snekkersten, II 73.
– Jens, bådebygger i Snekkersten, II 72, 73.
– Laurits, bådebygger i Snekkersten, II 73.
– P. T., tobaksfabrikant i Helsingør, II 29.
– Svend, bådebygger i Snekkersten, II 73.
Sylow, birkedommer, IV 84.
Sørensen Oluf i Ganløse, II 88.

Tegner C. F., tømrermester i Helsingør, IV 74, 76.
– Ludvig, papirfabrikant i Helsingør, II 27, 29.
Tellier le, abbed, I 15.
Tengnagel Fabritius de, IV 55.
Thagesen Jens Peter, fisker i Snekkersten, II 47, 58, 67, 73.
Thalbitzer Ferdinand, konsul, IV 83.
– H. A., tobaksfabrikant i Helsingør, II 29.
– Marie Antoinette, fru (f. Rothe), IV 74, 83.
– William, tobaksfabrikant i Helsingør, II 29, IV 83.
Thorgreen Ane Kirstine, I 27.
Thorsen (Wiehe) Emilie, I 60–61, 64.
Thurah L. de, arkitekt, I 50, IV 10.
Tietgen C. F., etatsråd, II 37.
Tscherning A. Fr., kaptajn, IV 77, (83).
– Eleonore Christine, IV 75, 76 ff.
Tvede A. P., maskinfabrikant i Helsingør, II 32, 35.
– Charles, direktør i Helsingør, II 21.
– J. C., fabrikant i Helsingør, II 41.
– Jens Levin, spritfabrikant i Helsingør, II 21.
– Jørgen Martin, brændevinsbrænder i Helsingør, II 21.

Uggerløse, tobaksfabrikant i Helsingør, II 29.
Uhrskov Anders (1881–1971) (nekrolog), I 67–68.

Ulstrup Chr., lysestøber i Helsingør, II 31.
– Jens, garver i Helsingør, II 28.
– Regnar L., konsul i Helsingør, II 51, 55, 60, IV 89.

Vadsted, mor, IV 76.
Vafs, bygmester, II 55, 57, 62, 69.
Vallentin Jacob Chr., bøssemager, I 19, 28.
Vernet J., fr. maler, IV 12, 17.
Wallis Wilhelm, tobaksspinder i Helsingør, II 8.
Wedderborn Richardus, købmand i Helsingør, II 6.
Wessel O. C., kartograf, IV 8, 10.
Wiedewelt J., billedhugger, II 96, IV 7, 8, 10, 16.
Wiehe Carl Wilhelm, I 60, 63.
– Michael Rosing, I 60–61, 63, 64.
Wiibroe Carl, ølbrygger i Helsingør, II 26, 27.
Willumsen, P. J., fisker i Snekkersten, II 58, 62, 64, (65), 67, 69, 73, 77.
– W. J., fisker i Snekkersten, II 67, 71, 73, 75.
Winckler Johan Frederik, ciselør i Frederiksværk, IV 18.
– Johan Gottfried, kobberstikker, IV 5 ff.
Winter, frk., cand. pharm., IV 86.
Wittrelius Jonas, garver i Helsingør, II 10.
Wright Joseph of Derby, eng. kunstner, IV 12.
– Major, købmand i Helsingør, II 102, IV 84.
Wulff Hans, mester, II 6.
Würtz, smed, II 78.
– Johannes Henriksen, fabriksmester, I 19, 28.

Zedeler Carl, grosserer i Helsingør, IV 84.
Zwerg Cai Burchard, fabrikant i Helsingør, II 11.

Øckenholt, IV 82.
Øgenholt (Øckenholt) Nana Alvise, IV 82.

Aaskov, livlæge, etatsråd i Kbh., I 50.

STEDNAVNE

Alsønderup, IV 52, 53, 58.
Amerika, III 145.
Amsterdam, III 35, 45, 64, 72, 77, 142, 143, 153, 172.
Annisse, IV 52.
Asminderød, I 56, 59, IV 52, (55), (57).

Bangsbo, III 168.
Bastrup, II 85.
Bergen, III 164, 172.
Bernstorff gods, IV 35.
Bjergeherred, III 156.
Blekinge, III 170.
Bornholm, II 31.
Boserup, II 50.
Brandenborg, III 68.
Breitenborg, III 152.
Brendstrup, IV 53.
Bøhmen, III 68.
Børstingerød, IV 58.

Christiania, III 64, 152, 156, 160, 170.
Cronstadt, II 101.

Damgård, IV 59.
Danzig, III 169.
Demmin, III 55.
Duemosegård, IV 83.
Dundee, II 101, III 154.

Egebæksvang, II 50, 59, 69.
– Frihedsstenen, II 60, 61, 62.
Ellekilde, II 71, IV 84.
Emden, III 49, 77, 158, 164.
Endrup, IV 49.
England, III 35, 60, 68, 145.
Esbønderup, III 158, IV 52.

Flandern, III 154.
Flieland, III 149, 163.

Fredensborg, I (52), IV 83.
– slot, I 49 ff, 60, 64.
– vejen, IV 2.
– Frihedslund, I (53), 54.
– Lille Rolighed, I 60, 61.
– Lille Wendorf, I 61.
– Skipperhuset, I 63.
– Store Kro, I 53.
– Sukkenes allé, I 64.
– Villa Zoar, I 61.
Frederiksborg, I 70, III 34, 36, 61, 155, 159, 163, 168, 171.
– amt, II 19, IV 27 ff.
– statsskole, I 69.
Frederikssund, IV 2.
Freerslev, IV 49.
Frederiksværk, IV 5 ff.
– Arresødal, IV 16.
– gods, IV 49.
– Strandgade, IV 8.

Ganløse, II 84 ff.
– Eged, II 87, 90.
– Ovre (Orned), II 87, 90.
Gedved, I 67.
Genua, III 162, 170.
Gilleleje, II 71.
– Museum, II 101 ff.
Giønge herred, III 153.
Golgatha, II 98.
Greve, II 87.
Gribskov, IV 53, 83.
Grimstrup, IV 58, 59.
Græse, III 159.
Græsted, IV 52.
Grønholt, I 56, IV 52.
Gundsømagle, II 87.
Gurre sø, IV 94.
Gørløse, IV 53, 58.
Gøteborg, III 168.

Haag, III 143, 167.
Halland, III 151, 165, 166, 167, 170.
Halmstad, III 162.
Hamborg, III 35, 149.
Hammersholt, IV 58.
Harløse, IV 58, 59.
Havreholm, IV 52.
Hellebæk, I 7, III 164.
– Hammermøllen, I (23), II 6.
– birk, IV 83.
– gård, I 15, II 19.
– kirkegård, I 5.
– Klædefabrik, II 21, 39.
– Teglværk, II 33.
– kapellet, I 15, 29.
– Kronborg Geværfabrik, I 5, 19, 26, 27.
Helsingborg, III 154, 157, 168, 170.
Helsinge, IV 49, 52, 53.
Helsingør, II 50, IV 72 ff, 88 ff.
– M. Albrets stræde, III 168.
– Algade, III 152.
– Ankeret, III 172.
– Axeltorvet, II 22.
– Bag Grøften, II 21.
– Bente Froms stræde, III 172.
– Bergmannsdal, II 50.
– – teglværk, II 33.
– Bjergegade, II 21, 26, 31, III 64, 160, 168–170.
– Boesens klaverfabrik, II 27.
– Bramstræde, II 27.
– Brøndstræde, II 28, III 151, 152, 158, 160, 164, 167, 170.
– Byfogdens bro, III 160.
– – stræde, III 168.
– Bøddelgade, II 15, III 159.
– Børsen, III 47, 171.
– Classensvej, IV 72, 73.

Christen Morsings stræde, III 153, 167.
Claus Lauridsens stræde, III 153.
Dansk Vinduesglasværk »Kronborg«, II 32.
Erlandsens Brænderi, II 21.
Falken, III 155.
Fiolgade, II 21.
Fiolstræde, II 32.
Frands Skrivers stræde, III 157, 161.
S. Frands Lauridsens stræde, III 159.
Færgestræde, II 8.
Gl. Banegårdsvej, II 39.
Gl. Hellebækvej, IV 72, 73.
Gammel Kloster, III 153, 156, 167, 168, 171.
Gl. Strandvej, II 12.
Gl. Tingstræde, III 165, 166.
Gethuset, III 167.
Godthåbs strandmark, II 31.
Grønnehave, II 32, III 152.
Grønnehavevej, II 41.
Guldbrandsens gård, II 31.
Gurrevej, II 34.
Hagesens sæbefabrik, II 39.
Hammermøllen, III 38, 171.
Hammermøllevej, II 16.
Hass' bomuldsvæveri, II 23.
Helligåndsklostret, III 26.
havn, IV 88.
Jernskibs- og Maskinbyggeri, II 21.
Jernstøberi, II 32.
Hestemøllestræde, II 27.
Hilligsøes gård, II 27.
Hollandske mølle, II 27.
Hospitalet, III 151, 152, 165, 169.
Hovedvagtsstræde, II 39.
Jacob Klippings stræde, III 163.
Jens Gløis stræde, III 158, 161.
Jørgen Ryvolds stræde, III 160.
Kampergade, III 151, 161, 166, 170, 172.
Klokkerens hus, II 26.
Klostermosegårds teglværk, II 33, 34.
Knægtegade, III 157.
Kongensgade, II 6, 21, III 156, 160, 161, 162, 164, 166, 168, 169, IV 73.
Kragholms brænderi, II 22.
Kronborg teglværk, II 33.
– Køhlerts linnedvæveri på Dalsborg, II 27.
– Lappen, III 152, 153, IV 72 ff.
– Lappenborg, IV 73.
– Lappeport, IV 72, 74.
– Lappestensbatteriet, II 31.
– Lemmes uldspinderi og kattuntrykkeri, II 33.
– Lille Jylland, III 161, 162.
– Lille Kirkestræde, III 169.
– Lundegade, III 167, 169, 171, IV 73, 86.
– Lundehave, IV 72.
– Mads Hansens brænderi, II 21, 26.
– Margarinefabrikken Kronborg, II 39.
– Marienlyst alle, II 15, IV 72, 73.
– Marienlyst badehotel, IV 84.
– – slot, IV 72, 73, 74, 81.
– De Mezas hus, IV 72.
– Mølledal, II 41.
– Nationernes alle, IV 84.
– Niels Kierekilds stræde, III 171.
– Nord, Hotel du, II 59.
– Ny kirkegård, II 32, III 166.
– Nøjsomhed teglværk, II 33.
– Randropps brænderi, II 21, 26.
– Rappenborg, IV 73.
– Reberbanen, IV 73.
– Reberbaneparken, II 16.
– Rosenkilden, III 160, 161, IV 72.
– Røde port, III 151, IV 72, 73.
– Sandet, På, III 156, 161, 162.
– Sct. Annagade, II 2, 22, III 152, 155, 172.
– Sct. Marie kirke, I 14, 15, 16, 28, III 49, 54, 62, 102, 124, 150, 159, 160, 167, 169.
– Sct. Olaigade, II 28.
– Sct. Olai kirke, II 35, III 49, 50, 53, 56, 70, 150, 152, 157, 161, 163, 167, 169.
– Schiedam geneverbrænderi, II 32.
– Schlegels bomuldsvæveri, II 39.
– Skidenstræde, II 21.
– Slotsgade, III 156, 157, 167, 168.
– Sostræde, III 170.
– Sommeriva, IV 86.
– Sophiegade, II 27.
– Sophienlyst teglværk, II 33.
– Stengade, II 6, 8, 10, 21, 26, 27, 29, 33, 35, 39, III 57, 149–172.
– Stivelsestræde, III 164.
– Stjernegade, II 19, 21, 29, 31, 41.
– Stranden, Ved, III 150–160, 166, 170, 171.
– Strandgade, II 8, 21, 29.
– Strandmuren, III 168–170.
– Strandporten, III 152.
– Sudergade, II 9, 21, III 155, 159, 160, 161, 163, 169, 170.
– Svingelen, II 12, III 167, 170, IV 72.
– Svingelporten, III 46, 154, 157.
– Søstræde, II 9, 29, 33.
– Tegners papirmølle, II 27.
– Tingstrædet, III 161, 166.
– Torvet, III 159, 166.
– Tyske kirke, se Sct. Marie kirke.
– Tyske kirkegård, III 169, 172.
– Værfter, IV 88, 96, 97.
– Wilhelmsens brænderi, II 21.
Hermarken, III 166.
Hillerød, III 159, 166.
– Bibliotek, I 68.
– Handelsskole, I 67.
– Grundtvigs Højskole, I 67.
– Nordsjællandsk Folkemuseum, I 68.
Hirschholm slot, II 93, 97.
Hjortespring, IV 35.
Holland, III 7, 35, 38, 71, 77, 115, 150, 151, 160, 167, 169, 171.
Holmegård Glasværk, II 31.
Holsten, III 172.
Hornbæk, II 68.
Hornsherred, IV 49.
Horsens, III 153.
Humlebæk, II 50, 71.
– havn, II 47.
Husum, II 87, III 158, 172.
Huus, I 8.
Hvedsegård, IV 40.
Hørsholm, II 93, IV 2.
– amt, IV 49.
– Egns Museum, II 93–97.

Island, III 170.
Italien, III 64, 160, 162.

Jerusalem, III 24, 104, 105.
Jylland, III 122, 155, 158.

Kalundborg, III 171.
Kampen, III 157.
Kastrup Glasværk, II 31–32.
Kildebrønde, II 87.
Knardrup, II 85.
– kloster og gods, II 84, 85, 86, 87.
Kolding, II 31, III 160.
Kollerød, IV 58.
Korselitze, IV 14, 16.
Kregme, IV 8.
Kristianstad, III 165.
Krogenberg hegn, IV 94.
Kronborg, III 39, 59, 60, 143, 153, 154, 156, 157, 159, 167, 168, 170.
– amt, IV 27 ff.
– vestre birk, II 101.
– østre birk, IV 83.
Kullen, IV 80.
København, I 69, II 84, 86, III 11, 13, 35, 38, 44–46, 48, 50, 57, 60, 77, 143, 150, 153, 154, 156, 159, 161–170, IV 6, 8, 82.
– Christiansborg slot, II 26, 94, 96.
– Gammelholm, II 34, 96.
– Jacob Holms værft, IV 88.
– Universitet, II 85, 91, 92.
– Schneekloths skole, I 69.
– Strandgade, IV 88.
– Tøjhusgade, IV 82.
Københavns amt, IV 28, 35, 52.
Køge, III 7, 12, 30, 31, 38, 56, 58, 162, 172.

Landskrona, III 170.
Lappesand (-grund), IV 72.
Laurvigen, III 159.
Ledøje, II 87.
Liège, I 6, 7.
Lille Lyngby, IV 53, 58.
Lillerød, IV 53, 58.
Linkjærgård (Strågård), II 101.
Lybeck, III 161, 172.
Lynge, IV 53, 58.
Lynge-Frederiksborg herred, IV 49, 53.
Løgstør, III 156.

Malmø, III 151, 158, 162.
Mariager, III 151.
Mecklenborg, III 152, 164.
Meissen, III 54, 63.
Melby, IV 8.
Meløse, IV 58.
Mårum, IV 52.

Nakskov, I 69.
Nassau, III 68, 77.
Nejede, IV 53, 58.
Newcastle, II 101.
Nibe, III 169.
Noordwyk, III 68.
Nordmøre, III 164.
Norge, III 46, 154, 159, 160, 161, 166, 169.
Nødebo, I 60, 63, IV 52.
Nørre Herlev, IV 49, 53.

Odense, II 9, III 7, 13, 30, 31, 56–58, 162.
Oranien, III 68, 77.
Oslo, IV 6.
Ostfriesland, III 164.
Ostindien, III 149, 154, 170.
Overijssel, III 157.

Paris, III 15, 16, 44, 61, 65–68, 71, 77.
Pfalz, III 68.
Polen, III 170.
Pommern, III 55, 68, 154, 167.
Preussen, III 154.

Ramløse, IV 52.
Ribe, III 162, 164.
Ringsted, III 152.
Roland, IV 49.
Rom, III 143.
Roskilde, III 152, 156, 160, 161, 169.
Rostock, III 166, 172.
Rotterdam, III 157.
Rudersdal, IV 2.
Rungstedlund, II 19.
Rusland, III 46, 150.
Rygen, III 163.

Sachsen, III 63.
Sengeløse, II 87.
Sigerslevøster, IV 58, 59.
Skelskør, IV 83.
Skultuna, IV 5
Skævinge, IV 40, 53, 58, 59.
Skåne, III 39, 164, 165, 168–171.
Slangerup, II 85, 86, 90, III 61, 155.
Sluis, III 154.
Smidstrup, II 102.
Snekkersten, II 47 ff, 98, 100, III 167.
– kro, II (48).
– Borupgård, II 50.
– Hildasminde, II 53.
– Kongevasen, II (76).
– Rørtang, II 50.
– Rørtangvejen, II 76.
– Skotterup, II 47, 53, (57), IV 84.
– Strandvejen, II (75), IV 72, 86.
– Svendsens bådebyggeri, II (75).
– Teglgårdshuse, II 53.
– Tyvekrogen, II 50.
Sokkelund herred, III 168.
Sorø, III 97.
– kloster, II 84.
Spandau, I 22.
Spanien, III 68.
Stavanger, III 164.
Stenløse, II 87.
Stettin, IV 83.
Stockholm, IV 6.
Store Havelse, IV 49, 58.
Store Lyngby, IV 58.
Strø, IV 53, 58, 59.
– herred, IV 49, 53.
Sundmøre, III 168.
Sverige, III 68.
Søborg, IV 52, 53.
Sølvisborg, III 170.
Sørup, I 56.

Tersløsegård, III 171.
Tibirke, IV 52, 53.
Tikøb kirke og sogn, I 14, 15, II 75, 76, IV 52.
Tisvilde, II 101.
Tjæreby, IV 53.
Torpen, II 50.
Torup, IV 8.
Toulon, IV 12.
Trondhjem, III 160, 164.
Tulstrup, IV 58.
Tyrkiet, III 155.
Tyskland, III 38, 56, 163.
Tønningen, III 158.
Tørring, I 67.
Tårbæk havn, II 47.

Ubberup, IV 58, 59.
Udsholt, II 101.
Ullerød, IV 58, 59.
Ungarn, III 68.
Uvelse, IV 53, 59.

Valby, IV 52, 53.
Varberg, III 167.
Vassingerød, IV 52.
Vejby, IV 52.
Vendsyssel, III 164.
Venezia, III 143.
Vestersøen, IV 72.
Vexebogård, I 63.
Villingerød, IV 49, 52, 61.
Vinderød, IV 8, 10.
Westfalen, III 155.
Wittenberg, III 164.
Wolgast, III 159.
Ølsted, IV 52, 53, 58, 59.
Ølstykke, II 87.
Øsel, III 158.
Østersøen, IV 72.

Aagerup, II 87.
Ålborg, III 13, 155, 156.

S047527570